

469302

A MÚLT MAGYAR TUDÓSAI

NÉMETH GYULA

GOMBOCZ ZOLTÁN

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

NÉMETH GYULA
GOMBOCZ ZOLTÁN
(1877 — 1935)

Gombocz Zoltán századunk első évtizedeiben a magyar nyelvtudomány legnevesebb képviselője volt. Ő kezdte írni — Melich Jánossal együtt — a nagy Magyar Etymológiai Szótárt. A szerző ismerteti a nagyhirű tudós életét, munkamódszerét, és különösen kiemeli kritikai érzékét. Gombocz Zoltánt méltán nevezhetjük Melich János mellett a modern magyar nyelvtudomány megteremtőjének.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

NÉMETH GYULA

★

GOMBOCZ ZOLTÁN

A MŰLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ:

ORTUTAY GYULA

MTA
KIK

Magyar Tudományos
Akadémia

520631
NÉMETH GYULA

GOMBOCZ ZOLTÁN

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST 1972

MTA
KIK

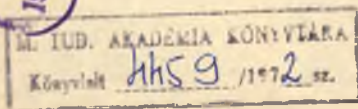

469302

**MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA**

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1972

Printed in Hungary

TARTALOM

Előszó	7
Gombocz Zoltán családja, ifjúsága, tanárai	12
Tudományos indulása	27
A magyar nyelv régi török jövevény- szavai — Török személynéveink	43
Gombocz — Melich: A magyar nyelv etimológiai szótára	86
A magyar őshaza és a nemzeti hagyó- mány — A hun — magyar kapcsolat kérdése	101
Gombocz, a magyar nyelvész	116
Gombocz turkológiai munkássága	126
Általános nyelvtudományi és fonétikai művei	138
	5

A „Báró Eötvös József-Collegium”a,	
— Gombocz mint a Kollégium	
igazgatója	148
Gombocz mint ember	213
Az utolsó évek	235
Jegyzetek	243
Bibliográfia	256
Rövidítések jegyzéke	260

ELŐSZÓ

Az a szerencse jutott osztály-részemül, hogy mikor zsíros szülővárosom, Karcag, kálvinista gimnáziumának javaival 1909-ben főiskolai pályára bocsátott, egy nagy szívű és nagy eszű tanár, egy kivételes tehetségű tudós fogadott barátságába. Ez a tanár és tudós Gombocz Zoltán volt. Gombocz Zoltán akkor a régi Magyarország egy oázisán, az Eötvös-Kollégiumban működött. A Kollégium régi épületében, a Központi

Vásárcsarnok közelében, az akkori Csillag utcában kerültem a keze alá. Igazgatónk, Bartoniek Géza, ez a derék, nagy műveltségű, néha nyers ember, régebben Eötvös Loránd asszisztense volt. Az Eötvös Józsefről elnevezett Kollégiumot Eötvös fia, Eötvös Loránd alapította közoktatásügyi miniszter korában, 1895-ben, és a Kollégium működését élete végéig kúrátorként ő irányította.

A következőkben nemcsak Gombocz Zoltánról szeretnék képet adni, hanem arról az Eötvös Loránd teremtette világról is, amelyben Gombocz

8

tehetsége kifejlődött és érvényesült. Bartoniek nyugalomba vonulása után ő lett a Kollégium igazgatója.

Gombocz életét és munkásságát megírta már az ő nagy munkatársa, Melich János, alaposan és mélyenjáró elemzéssel, ahogyan Melich nyelvészeti kutatásaiban is dolgozott.¹

Zsirai Miklós, akinek kapcsolata volt Beleddel és Sopronnal, a Gombocz-család régi lakóhelyeivel, a körülmények pontos ismeretével elmondotta, amit Gombocz ifjúságáról tudott s egész tudományos munkásságát is méltatta.²

Kovalovszky Miklós, Gombocz kedves tanítványa, az Eötvös-Kollégium volt tagja, aki közlelről láttá Gombocz életét és mint magyar nyelvész belelátott Gombocz tudományos munkásságának lényegébe is, nagy szeretettel és tudással, sok írói készséggel, újabb összefoglaló képet adott Gomboczról, halála után húsz esztendővel.³

Én most egyéni formáját választottam annak, hogy életéről, munkásságáról és sajátos, rendkívül érdekes egyéniségéről képet adjak: személyes élményeimet mondom el minden igényesség és kutatómunka nél-

10

kül. Gombocz tudományos karakterének, nagyságának tárgyilagosa rajzát akarom adni — főleg közös kutatási területünk, a régi magyar kor török vonatkozásai problémáinak alapján — s mellékesen elmondom Eötvös Loránd szerepét az Eötvös-Kollégium megalkotásában és vezetésében, különös tekintettel arra, amit Bartoniek Géza (kollégiumi nyelven BG úr) szóbeli közlései alapján tudok. Nem két téma ez: Gombocz és az Eötvös-Kollégium szorosan összetartoznak.⁴

GOMBOCZ ZOLTÁN CSALÁDJA,
IFJÚSÁGA, TANÁRAI

Gombocz Zoltán 1877. június
18-án született Sopronban.

Gyermekkori szellemi fejlődésének legfontosabb tényezője anyja, Lehr Berta, egy nagy műveltségű, okos, csendes, de élénk szellemű asszony, aki ismerte a magyar, német és francia irodalmat. Gombocz néma rajongással szerette anyját, beszélgetéseinkbe sokszor bele-
szőtte, amit tőle tanult.

Anyja — testvére volt Lehr Albertnek. Ennek az akadémiai
12

és egyetemi élet mozgalmaitól elvonultan dolgozó evangélikus gimnáziumi tanárnak szerepe volt a mai magyar műveltség kialakításában. Mint a magyar nyelvnek és Arany Jánosnak páratlan ismerője, ő írta leg-
egyenibb középiskolai tankönyvünket, a Toldi-magyarázatok. Gombocz jól látta Lehr Albert jelentőségét, de nem lelkesedett érte. Ritkán beszélt róla, akkor is szellemes, maró anekdotáit emlegette. Gombocz kritikai éleslátása és tudásának szédítő részletessége olyan vonások, amelyek nagybátyját is jellemezték.

Közismert tagja volt a Lehr-családnak Tolnai Vilmos, főiskolai, majd pécsi egyetemi tanár, aki unokatestvére volt Gombocz Zoltánnak. Őrá is jellemző volt a Lehr-család tagjainak rendkívül széles ismeretköre és nagy műveltsége. Sok hasznos adalékkal gazdagította a magyar filológiát.

Gombocz Zoltán apjáról, Gombocz Miklósról, aki evangélikus pap és tanár volt, később középiskolai igazgató, mindig szeretettel beszélt. A mi Zoltánunk arera, termetre nagyon hasonlított hozzá.

Hozzá tartozik a családi kép-

hez Zoltán öccse, Gombocz Endre, akiváló botanikus tudós, egy közvetlen, praktikus, jóízű ember.

Ebből a családból származott Gombocz Zoltán, s őrá is áll a Goethe verse: „vom Vater hab ich die Statur,... vom Mütterchen die Frohnatur und Lust zu fabulieren”.

Sokszor jártam náluk a Hunyadi téri lakás kis szobájában, Gombocz Zoltán lakásán, melynek a szépen tartott nagy könyvtár s Botticelli Primaverajának egy másolata az egyszerű ágy fölött – volt a dísze.

A soproni alsó- és középfokú iskoláról, ahova a Gombocz fiúk jártak, Gombocz Zoltán nem beszélt. Régi stílusú lutheránus iskola lehetett, amely nagyon jó alapműveltséget adott. A líceum felső osztályai-ban Gombocz — apja akaratá-nak megfelelőleg — jogi tanul-mányokra készült. Az érettségi alkalmával a kormányképvi-selő, Fröhlich Izidor professzor hívta fel a feltűnően tehetséges ifjú és szülei figyelmét az 1895 őszén megnyíló Eötvös-Kollé-giumra, s így lett Gombocz Zoltán magyar—francia szakos kollégista.

Az egyetemen több kiváló tanár tanította. Gyulai Pál még élt. Gyulai 1898-ban ki-adta az Olesó Könyvtárban Gombocznak egy spanyolból való fordítását⁵ s ezzel az ügygel kapcsolatban Gombocz meg is látogatta Gyulait. Gyulai ajánló-levelet írt számára s három-négy levélpapírt is eltépett, míg kedvére sikerült az egyszerű írásmű. „Egy kis dolog is sok-szor kínlódással kapja meg a for-mát” — jegyezte meg Gombocz a látogatás elbeszélésekor. Ez a jelentéktelenségében is sokat mondó kis történet nemcsak Gyulaira jellemző, hanem órá is.

Gombocz az egyetemen nyelv-
tudományi irányban tájékozódott.

Ez a kor a magyar nyelv-tudomány egyik virágkora. A tudományt nagy eredmények-kel gazdagító újgrammatikus iskolát kitűnő magyar tudósok képviselték a budapesti egyete-men. Budenz, a finnugor nyelv-tudományt megalapozó nagy mester, aki kiváló tanítványo-kat nevelt fel, Szilasit, Halászt, Munkácsit, Simonyit, 1892-ben meghalt.

Tanszékére Szinnye József
került (1857—1943). Ez a világ-
os fejű, kemény kritikájú tudós
18

szigorú rendet teremtett Budenz és munkatársai hagyatékában. Sajátságos, hogy Szinnyeinek nem volt egyetemen szerzett nyelvészeti iskolázottsága; nem tanítványa Budenznek, ahogyan az ember gondolná, — ő nyelveket jól tudó, művelt ember, valaha az Ország-Világ szerkesztője; első művei magyar irodalomtörténeti tárgyúak. De már 1879-ben kitűnően megtanult finnül. 1881-től a magyar nyelv és irodalom tanára Kolozsvárt s csak 1893-ban került Budenz tanszékére. Sem tudományos, sem nevelési szempontból nem volt hivatástudattól

átfűtött professzor, de mély kritikájú, eleven szellemű ember, az Akadémia egyik vezető egyénisége. A finnországi finnugor nyelvtudományban ebben az időben már dolgozott Paasonen, Setälä, Wichmann. Szinnyei mintaképe az orkhoni feliratok megfejtője, Thomsen Vilmos, aki a nyelvtudomány történetének egyik legkimagaslóbb alakja, s a „finn-lapp” nyelvek germán jövevényszavairól írt (1869), valamint a finn—balti nyelvi érintkezésekről szóló könyvével (1890) a nyelvtudománynak új ágát, a módszeres jövevényszó kutatást alapította

20

meg. Szinnyei Budenz és a finn tudósok eredményeit tanította az egyetemen s kitűnő kritikai érzékkel szótta bele a finnugor nyelvtudomány anyagába a magyar nyelvészet eredményeit. (Thomsen iránti rajongását Gombocz is osztotta.)

Gombocz másik nagy tanítója az egyetemen — inkább az egyetemen kívül — Simonyi Zsigmond, a magyar nyelvészet tanára, egy csendes szavú, nem katedrára született, de folyóiratával, a Szarvas Gábor által alapított Magyar Nyelvőrrel és ennek munkatársi körével nagy hatással működő tudós, a mo-

dern magyar nyelvtudomány megalapítója. Ő az első, aki az újgrammatikus iskolát módszertani és tartalmi tekintetben teljes egészében képviseli Magyarországon s kisebb dolgozatokban és nagy könyvekben nagy szorgalommal, világos fejjel dolgozza fel a magyar nyelvtudomány sok fontos kérdését. Megírta a magyar nyelv iskolai nyelvtanát, mely minden későbbi magyar nyelvtan mintaképe lett, egy hatalmas történeti műben megírta a magyar nyelv tüzetes nyelvtanát (1896), Szarvas Gáborral együtt megteremtette a régi magyar nyelv

22

szótárát (1893), nagy monográfiákat írt (a magyar köztársaságról, a magyar határozókról), megvetette a magyar nyelv helyesség tárgyalásának elvi alapjait és így tovább és így tovább.

Tanára volt Gombocznak a pesti egyetemen egy német tudós, Becker Fülöp Ágost is, aki 1893 óta nálunk tanított. A századforduló egyik legnagyobb romanistája, — a régi francia irodalom egyes kérdéseit dolgozta fel alapvető monográfiákban. Gombocz nemcsak tanítványa, barátja is volt Beckernek, erősen hatása alatt

állott. A romanisztika — a latin nyelv és rokonságának filológiája — többek között a legelőkelőbb, legvilágosabb nyelvtudományi diszciplínát is képviseli, értéke módszertani tekintetben megbecsülhetetlen. Gombocz nagy szeretettel merült el romanisztikai problémákba, előadásaiiban gyakran idézett példákat a román nyelvtudomány területéről. Említettem már, hogy irodalmi munkásságának egyik első terméke egy spanyol munka fordítása; több kisebb romanisztikai dolgozatot és ismertetést közölt és 1905-ben a Heinrich-féle Egyetemes Iro-

dalomtörténetben ő írta meg a rétoromán fejezetet (a „ladinok” Észak-Itáliában).

Szinnyei nagy segítségére volt Gombocznak, Simonyi szerette és pártfogolta őt, de tudományos kapcsolata övelük lazább volt. Ha jól meggondoljuk, Gombocz igazi tanára Becker volt.

Ilyen tanárok keze alatt nőtt fel Gombocz Zoltán. Meg kell említeni, hogy ekkoriban két európai színvonalú, kiváló nyelvészprofesszora volt még a pesti egyetemnek, Asbóth Oszkár, a szlavista és Petz Gedeon, a germanista.

De nevelkedésében szerepel egy még fontosabb tényező: Eötvös Loránd és Bartoniek Géza alkotása, a „Bárá Eötvös József-Collegium”, amelyről már megemlékeztem. Ez az intézmény rendkívüli jelentőségű Gombocz életében, dolgozatom végén részletesen fogok vele foglalkozni. Most lássuk tovább Gombocz tudományos munkásságának fő vonásait s az alapot, melyen ez a munkásság kifejlődött.

TUDOMÁNYOS INDULÁSA

Gombocz Zoltán tudományos egyéniségét a tervszerűen megszerzett egyetemes műveltség, az egyetemes látás jellemzi. Műveltsége filozófiai alapjait az egyetemen nemcsak megtanulta, hanem át is élte, ebben gyökerezett nyelvelméleti érdeklődése, a nyelvi jelenségek lényegének megértésére és a nyelvtudományi kutatás módszerének megismerésére való törekvése. Ezek a törekvései bámulatatosan programszerűek.

A legtöbb tudós műveltsége esetleges, sokszor alakatlan — az övé szabályos, tudatosan kialakított. Harmadéves egyetemi hallgató korában megírja *A jelenkori nyelvészet alapelvei* (Magyar Nyelvőr XXVII, 1898) című dolgozatát, amely már nagy olvasottságról és az olvasmányok kritikai átgondolásáról, Paul-Prinzipien der Sprachgeschichte című alapvető művének alapos áttanulmányozásáról tanúskodik.⁶ Másik jellemző tulajdonsága Gombocznak a széles körű, folytonos olvasással szerzett tárgyi tudás, amely rendkívüli emlékezettel párosult.

28

De sem a tervszerűen megszerzett műveltség, sem a nagy tudás és a rendkívüli emlékezőtehetség nem tesz még valakit kiváló tudóssá, a tudósnak elsősorban ítélőképességre van szüksége. Gomboczot éppen az ítélőképessége tette kivételesen nagy tudóssá.

Ezek a képességei, amelyek már diákkorában megmutatkoztak, egyre fejlődtek benne.

Tudományos pályája egyetemi évei alatt — szabályosan — könyvismertetésekkel kezdődik. Első publikációjában (NyK XXVII, 1897) Genetz finn tudósnak egy zürjén nyelvtanul-

mányát ismerteti. Egyszerűen, ahogy kell: „Genetz legújabb dolgozatának tárgya egy eddig ismeretlen keleti zürjén nyelvjárás. Az anyagot a nyelvjárás-tanulmányhoz a szerző maga gyűjtötte Parsakovában... Genetz tulajdonképpeni célja az eddig ismeretlen nyelvjárás viszonyát a Rogov leírta nyugatihoz megállapítani.” Az ismertetés jó képet ad a műről, világos és hasznos észrevételeket tartalmaz.

Szinnyei felismeri Gombocz tehetségét, a Nyelvtudományi Közlemények következő kötetében már három dolgozatát

30

adja ki. Az egyik Gombocz első terjedelmes tudományos dolgozata: *A vogul nyelv idegen elemei* (I. Török jövevényszók a vogulban, II. Orosz jövevényszók a vogulban). Ez a ma már elavult dolgozat — mindkét résznek nagy modern irodalma van — feltűnést keltő, kezdő munka a maga korában. Mintaszerű ismertetés a kötet másik, (Gombocztól származó közleménye, Paasonen *Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen* című fontos művéről. A harmadik közlemény Bréal *Essai de sémantique* című remek jelentés-tani művének ismertetése. Ez

Gombocz első kiváló alkotása, az ismertetés méltó az ismertetett műhöz.

Fiatalkori ismertető dolgozatai között különösen fontos a következő mű: *Nyelvtörténet és lélektan*. Wundt néplélektanának ismertetése. Különnyomat a Magyar Nyelvőről, 1903, 64 lap.

Első magyar etimológiáját még diákéveiben írja, — a *sirály* szóról (Nyr XVIII 1899). Tipikus kezdő-cikk: egy ma sem egészen megoldott kérdés „tisztázása”, a valószínűleg hangutánzó, kétes kapcsolatokkal bíró *sirály* szó eredetének kér-

32

dése, súlyos kísérő feltevésekkel, például azzal, hogy „a legrégibb török hatás még a magyar—vogul nyelvegység korába esik”. A kis cikk szép ismereteket mutat, de a *sirály* Gombocz nagy műveiben nem szerepel. Ugyanilyenek a Nyr XXIX. kötetében (1900) közölt etimológiák (*aszó, boglya, gyalu, bölcs*), a NyK XXX. kötetében közölt *bakcsó, csardak, kar, koslat*. De már a XXXI. kötetben van több kitűnő etimológia, elsősorban a *gyűrűfa*, azután a *kesely, keselyű*, nagyon figyelemre méltó, amit a finn *pihlaja* 'berkenye' szóról mond, jó az ér-

3-IV 33

magyarázata, de ezt régen megírta Vámbéry (NyK VIII).

Ilyen körülmények között indul a nagy pálya, — mint mondtam, ismertetésekkel, összefoglaló, népszerűsítő cikkekkel és kutató munkán alapuló dolgozatokkal.⁸

Gombocz diákkorához tartoznak a külföldi utazások, amelyeknek — mint még látni fogjuk — Eötvös Loránd igen nagy jelentőséget tulajdonított. 1899-ben Párizsba küldik. Ott tanít akkor Rousselot abbé, a modern kísérleti fonétika megalapítója. Gombocz tervszerűen belemerül a fonetikai

34

tanulmányokba. 1903—1904-ben Lipcsében jár: ez a város sajtószász életével, világhírű professzoraival (Wundt, Bruggmann, Sievers, Lamprecht, Leskien stb.), operaelőadásaival, a Gewandhaus koncertjeivel, mély hatást tesz rá. Azután megint Párizs, majd ugyanabban a tanévben Svédország és Finnország következik. Finnországban kitűnően megtanul finnül, és baráti kapcsolatokat sző.

Érdeklődését ebben az időben elsősorban a fonétika köti le, s ezen a téren jelentős tudományos eredményeket ér el. Gya-

35

korlatilag is nagy hasznát veszi fonétikai tanulmányainak: francia és finn kiejtését nem lehetett a született francia vagy finn ember kiejtésétől megkülönböztetni, a franciák legfeljebb azt jegyezték meg, hogy feltűnően precízen artikulál. A Comédie Française egyik előadásán megböki a társát: „Hallotta? — Egy laringális exploziva.”

Nem említettem még, hogy amint a tanári vizsgát 1900 tavaszán letette, és kitüntetéses doktorrá avatták, azonnal főiskolai állást kapott: 1900 júliusában a francia nyelv tanára lett az Eötvös-Kollégiumban.

Eötvös és Bartoniek határtalan bizalommal volt a kedves, okos, finomlelkű, nagytudású fiatalember iránt, aki mindig egyetértett velük, de sohasem tagadta meg önmagát.

A XIX. századi magyar nyelvtudomány legnagyobb kérdésének vitája ekkor már lényegében lezáródott. Ez a kérdés az volt: „ugor vagy török eredetű-e a magyar nemzet?” Sajnovics (1771), Gyarmathi (1799), Reguly (meghalt 1858-ban), Hunfalvy és főleg Budenz kutatásai bebizonyították, hogy a magyar nyelv finnugor eredetű, s a budapesti

egyetemen más tanítás szóhoz nem jutott. (Szóhoz juthatott volna, mert Budenz ellenfele, Vámbéry Ármin, a magyar—török rokonság hirdetője, szintén budapesti professzor volt, de mint sok orientalista, nem tartott előadásokat.)

Irodalmi műveiben azonban Vámbéry tovább hirdette a török eredet homályos teóriáját, s ez a teória a magyar arisztokrácia és a magyar nemesség kedves alkotásában, a Magyar Tudományos Akadémián sem halt ki egészen. A magyar nyelvtudomány XIX. századi fejlődéséről nem volna teljes

38

képünk, ha ezt tekintetbe nem vennénk, bár az Akadémiának éppen a nyelvtudományban elévülhetetlen érdemei vannak. Kuun Géza gróf, ki a XX. század első éveiben alelnöke volt az Akadémiának, török eredetű népnek tartotta a magyart, s ez volt a véleménye a nagy tekintélyű Szilády Áronnak is, aki halasi kálvinista pap volt, Thúry József pártfogója. Rákosi Jenő, ki szintén akadémikus volt, kiadott egy művet, mely Mezőpótámiában kerestette a magyar dicsőséget. 1917-ben még panaszkodott Beöthy Zsolt, hogy az egyetemen taní-

tott finnugor nyelvtudomány Budenz erőszakosságának a következménye, és a magyar szakos hallgatók egy részének törökből kellene vizsgáznia, sőt 1940 körül még — egy költségvetési vita során — kifakadt a főtítkár, hogy „nem engedi finnugor szeméttel elárasztani az Akadémiát”. A harmincas években a magyar tudományban általánosan elterjedt a hun—magyar kapcsolat, sőt rokonság eszméje (ezzel még foglalkoznunk kell, Gombocz is híve volt), a pesti egyetem egyik irodalomtörténet-professzora népszerűsítő füzetet is írt

40

róla, — és Szily Kálmán államtitkár, a magyar nemesség tudatos képviselője, nem vette jó néven, hogy az *Attila és hunjai* c. gyűjteményes munkánk (1940) előszavában nem foglaltam állást a hun teória mellett.

Ez az áramlat Gomboczot fiatal korában nem érintette. Pályája kezdetén már az egyetemen is, az Akadémián is szilárdan állt a finnugor nyelvrokonság tana, s Vámbéry lassanként magára maradt. Egy tehetséges — de iskolázatlan — követője volt, Thúry József (1861—1906), a kitűnő turkológus — csepeli parasztfiú —,

kinek kéziratban maradt magyar—török összehasonlító szótáráról Gombocz szép bírálatot írt. (Akadémiai Értesítő 1907.)

Gombocz számára tanárai vezetésével már egyenes és sima volt az út. Előtte már más problémák voltak, nem a magyar nyelv eredetének kérdése.

A MAGYAR NYELV
RÉGI TÖRÖK JÖVEVÉNYSZAVAI.
TÖRÖK SZEMÉLYNEVEINK

1836-ban jelent meg Berlinben Wilhelm Schottnak *Versuch über die tatarischen Sprachen* c. műve, amelyben új nyelvtudományi módszerrel, de előtanulmányok, anyag és élesebb látás hiányában kevés sikerrel hasonlítja az uráli (finnugor és szamojéd) nyelveket az altáji (török, mongol, tunguz) nyelvekkel. Ezt a tudományos irányzatot képviseli nálunk Budenz és iskolája, Szilasi Móric és kivételes tudományos műveltséggel Mun-

kácsi Bernát. Ezt a meddő irányzatot Szinnyi egyre jobban visszaszorította. Egyetemi tankönyvének, a *Magyar Nyelvhasználat*nak első kiadásában (1896) még erősen érvényesül az urál-altáji szemlélet, de a későbbi kiadásokban az urál-altáji nyelvrokonság problémája egyre inkább elveszti tudományos jelentőségét.

A XX. század első éveiben az urál-altáji nyelvészet reális irányba fordul. 1902-ben jelenik meg Koppenhágában Vilhelm Grønbechnek *Előtanulmányok a török hangtörténethez*¹⁰ c. kis műve, amelyben a török hang-

történetet az újgrammatikus iskola módszerével tárgyalja. A mű eredményei nem nagyok, de módszere feltűnést keltett, Gomboczot is élénken foglalkoztatta. G. J. Ramstedt finn tudós, a modern mongol nyelvtudomány és altajisztika megalkotója, 1903-ban adja ki azt a dolgozatát, amelyben az általa gyűjtött anyag alapján az urgai mongol nyelvjárást összehasonlítja a mongol irodalmi nyelvvel.¹¹

És 1905-ben jelenik meg (NyK XXXV) Gombocznak *Az altáji nyelvek hangtörténetéhez* I. Rotacizmus [az oszmántörök

stb. *z* — csuvas és mongol *r* megfelelés] és lambdacizmus [az oszmántörök stb. *š* — csuvas és mongol *l* megfelelés] az altáji nyelvekben. II. Altáji *d* és *d*₁ c. tanulmánya. Ez az első nagy dolgozat Magyarországon, amely szakít az urál-altáji nyelvrokonság hagyományával, s módszeres török — mongol — tunguz hasonlításaival egy új korszakot vezet be, az altáji nyelvhasználat korát. Sajnálhatjuk, hogy Gombocz ezt a dolgozatát nem Párizsban, Helsinkiben vagy Lipcsében adta ki — ma más lenne a dolgozat tudománytörténeti jelentősége.¹²

Gombocz altajisztikai tanulmányai magyar problémákból nőttek ki, a magyar nyelv ócsuvas jövevényszavaival kapcsolatban.

Az 1899-ben megjelent *sírály* és az 1900-ban kiadott további etimológiái, melyekről fentebb (32. l.) szóltam, még csak kísérletek, de mutatják érdeklődésének irányát. 1901-ben — látuk — már kitűnő etimológiákat közöl (*keselyű, gyűrű*), s 1906-ban megjelennek a Melich Jánossal együtt írt *Magyar szójegyzékek (Mutatvány a készülő Magyar etymologiai szótárból)* (MNY II), s 1907-ben már készen

van *Régi török jövevénytiszavaink* c. műve, amely folytatásokban jelenik meg a Magyar Nyelv III. kötetében (és külön MNyTK 7. sz.). Ez a mű alapos átdolgozásban 1912-ben Helsinkiben *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (MSFOu XXX) címen németül is megjelent.

Egyes címszavai még tökéletesebb kidolgozásban láttak azután napvilágot Gombocz és Melich Etimológiai Szótárában.¹³

A BTLw Gombocz főműve. Módszerében Thomsen jövevénytiszokutatásain alapszik, külső

felépítésében Wichmann-nak *Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen* (MSFOu XXI) c. könyve volt a mintája. Terjedelmes kritikaitanulmányt írt róla a nagy finn nyelvész, Paasonen Henrik (NyK XLII). Sok fontos kiegészítést és javítást ad, de lényegében mindenben egyetért Gomboczcal.

Miben áll az érdeme Gombocz munkájának? Abban, hogy a XVII. század óta felhalmozott nagy számú magyar — török szógyejeztetésnek megállapította a tudományos értékét. A kérdés lényegét már Budenz látta.

Már Budenz (1873, NyK X) kimondotta (ha nem is az én szavaimmal), hogy a magyar—török szóegyeztetések három csoportra oszlanak. Az első csoport egy több — talán 6—8 — évezredes magyar—török, helyesebben uráli—török (a mongollal és tunguzzal kibővítve: urál-altáji) nyelvrokonságra megy vissza, — ilyen szóegyeztetés nagyon kevés van, s ami van, az is jórészen bizonytalan. A magyar—török szóegyeztetések másik csoportja a magyar nyelvben vagy ezer-ezerötszáz éves, nagy számú, több mint kétszáz, — ezek

volgai eredetűek, ócsuvas jelleget mutatnak;¹⁴ a harmadik csoport újabb, az utolsó ezredévből, részint a besenyőktől és kunoktól, részint az oszmánoktól való. Ezt — mondom — látta már Budenz, hiszen ő már a Schott és követői urál-altáji kutatásai korában nőtt fel Németországban, s e kutatásokról pontos ismeretei voltak, nálunk meg hozzájutott Reguly nagy terjedelmű csuvas feljegyzéseihez, s ezt rendszeresen feldolgozta, — Reguly szövegei alapján írt egy kitűnő nagy csuvas grammatikát is. És ő tanult nyelvész volt (ha nem is volt

igazi újgrammatikus): tudta, hogy kell nyelvészeti kérdéseket módszeresen kutatni.

Látta a kérdés lényegét Budenz kiváló tanítványa, Munkácsi Bernát is, ki számos ide tartozó részletkérdést bőven megtárgyalt. Munkácsi már beszél a csuvas—bolgár, a hun—bolgár viszonyról, a kaukázus-vidéki magyar hazáról és sok más idetartozó nyelvészeti és őstörténeti alapvető és részletkérdésről, kitűnő ismeretével az említett problémák orosz irodalmának. A baj az, hogy fejtegetéseinek tömkelegében együtt kavarog a helyes a hely-

52

telennel, elméleteinek hol van, hol nincs szilárd alapja, hol van, hol nincs valószínűsége.

Budenz és Munkácsi nem látta pontosan a részleteket. Ez a nyelvtudományi kutatás következő korszaka számára volt fenntartva: minden adat összegyűjtése, minden adat filológiai megtisztítása, minden adat nyelvtörténeti értékelése, — mindez persze annyiban, amennyiben lehetséges. Ezt a munkát végezte el Gombocz. Gombocz széles körű ismeretekkel és megfelelő kritikával rajzolja meg a történeti hátteret, rendkívüli gonddal szedi össze

a nyelvi adatokat, megrostálja őket, számtalan hangtani, alak-
tani, jelentéstani részlet-prob-
lémát old meg, és a részletek-
ben is, az alapkérdésekben
is elfogadható eredményekre
jut.

Az ő kritikai munkája után
a következőkben rajzolhatjuk
meg a szóban levő kérdés-
komplexum lényeges elemeit.

Először a nyelvi kérdésekről
beszélék.

Nagy jelentősége van e jöve-
vényszavaknak magyar nyelv-
történeti szempontból.

Azt a bolgár-török nyelvet,
amelyből e szavakat átvettük,
54

ha nagyjából is, de ismerjük.
Ma is él egy utóda, a csuvas
nyelv. Finnugor népek sok szót
átvettek a csuvasból, került át
bolgár szó az oroszba is, ázsiai
török (nem-bolgár) nyelvemlé-
kek is vannak ebből a korból,
nagyjából tehát meg tudjuk
mondani, milyen volt ez a nyelv.
Megállapíthatjuk például, hogy
a régi török *alma*, *teve*, *saiğçi*,
seki, *džindzü* a bolgár-török-
ben is így hangzott, s ez fel-
világosítást ad a magyar tővégi
magánhangzók eltűnésének kro-
nológiája kérdésében. Finnugor
szavakban, mint a *hal* (*hala-k*)
vagy a *kéz* (*keze-k*) ősrégi

időkben eltűnt minden tővégi magánhangzó, de a bolgár szavakban az *-a*, *-e* megmaradt s csak az *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* tűnt el, ezek is csak a második évezred elején, s így a magyarban *alma*, *teve* s ezek mellett *szatócs*, *szék*, *gyöngy* alakok keletkeztek. — Egy másik példa a mássalhangzók története köréből: török *ağa* > magyar *ağa* > *ā*, pl. t. *ağaçlı* > m. *ács*; t. *ağu* > m. *ögu* > *ó*, pl. t. *ağul* > m. *ohul* (olv. *öül*) > *ól*. Persze nem minden kérdés ilyen világos, sok a probléma. Az első évezredből magyar nyelvelmékek nemigen vannak,

de az akkoriban átvett bolgár-török szavakból sok mindenre következtethetünk, mint a fenti példák mutatják (1. BTLw, 186 – 187).

Ugyanilyen nagy jelentőségük van a magyar nyelv régi török jövevényszavainak török nyelvészeti szempontból. Először arra a kérdésre kell feleletet adni, hogyan kerültek török népek Kelet-Európába az első évezredben, s ezzel kapcsolatban kell beszélni a nyelvi kérdésekről.

A lényegében török nyelvű hunokat az időszámításunk előtti és utáni századokban

Kína északi határvidékein találjuk, de egy részük az i. sz. első századaiban átvonul Nyugat-Ázsiába és Kelet-Európába. Attila idejében hazánk területén van a központjuk. Attila halála után visszamennek keletre, a Kaukázus vidékére, — *bolgár* néven szerepelnek a forrásokban. *Onogur* vagy *onogundur* (magyarul *nándor*, *lándor*) bolgár törzsek átmennek a Balkánra, ott elszlávosodnak, de — török névvel — *bolgárnak* nevezik magukat. A balkáni bolgárok török korszakából sok becses följegyzésünk van, ezek a magyar nyelv régi török jövevény-

58

szavaival egykorú bolgár-török nyelvemlékek.)

A hatodik század második felében egy újonnan alakult török hatalom, a türkök, akik-től az orkhoni feliratok is származnak, elfoglalták Belső-Ázsiát, Mandzsuriától Európáig, sőt a Fekete-tenger keleti vidékeit is, és itt megalapították a hatalmas kazár birodalmat. Ebbe beletartoztak az Attila halála után ide vonult hun-bolgárok is.

Itt hangsúlyozni kell egy nyelvi tényt, azt, hogy a bolgárok másfajta török nyelven beszéltek, mint a törökség oguz

ágúhoz tartozó türkök, illetőleg a türk eredetű kazárok. A bolgárok nyelvében a türk *z* hangnak *r* felel meg. — Például a türk—kazár *öküz*, *tengiz* szó a bolgárban *öbürnek* és *tengirnek* hangzott és ezt vették át a magyarok. Nem lehet bizonyítani, hogy a kazár birodalom oguz jellegű türk nyelve hatással lett volna a magyarra. A kazár birodalom bolgár lakosságának nyelve hatott a magyar nyelvre.¹⁵

Más törökök ebben az időben a Volgától nyugatra nincsenek. A kipesak-törökök (ezek nyugat-szibériai törökök, nyelvük

60

némileg eltér a bolgártól is, a türktől is.¹⁶ Később jönnek ide: a besenyők csak a nagy magyar—kazár—besenyő—oguz háború alkalmával, 889-ben kelnek át a Volgán, a kunok meg 1050 táján jelennek itt meg. Ezek a Volga-vidéki hazában a magyarságra nyelvi hatással nem voltak.¹⁷

Így áll a kérdés török nyelvi háttere; az ótörök nyelv leírásában a magyar nyelv régi török jövevényszavai egyik legfontosabb forrásunk. Kiderül például, hogy a kelet-európai török bolgárok nyelvének hangrendszere nagyjában azonos a vele

— mondhatjuk — egykorú orkhoni feliratok hangrendszerével. (Persze vannak eltérések, ilyen a *z-r* jelensége.)

Meg kell még jegyeznem, hogy Gombocz a *Bulgarisch-türkische Lehnwörter* magyar kiadását 1907-ben Régi török jövevényszavaink, különnyomatban pedig *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink* címen adta ki. De egyre erősödött benne az a felfogás, hogy a tárgyalt szavak bolgárok, s nem-bolgár elemek elenyészően csekély számban lehetnek közöttük. Ahol a magyarban *z* képviseli az *r*-et (a *z* hang a török-

ben nagyon gyakori), mint a *koboz*, *boza*, *kalauz*, *kazán* szavakban, ott későbbi, a Duna—Tisza mellett átvett kipcak-török elemekről van szó. Ilyen több van, mint eddig gondoltuk.

Bonyolultabb a történeti háttér kérdése. Erre vonatkozólag Gombocznak két elmélete van, egy régibb és egy újabb.

1912-ben, a *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* c. művében csak *volgai-bolgár* jövevényszókról beszél (201. l.). 204. l.: A magyarság finnugor rokonaitól elvált, délre vonult s ennek következtében érint-

kezésbe került a volgai bolgárokkal, kik 600 után jöhettek a Volga (és Káma) vidékére. Így kerültek a magyarba a bolgár jövevényszavak. Ezek a kazár nyelvből nem kerülhettek, mert a kazárok nem-bolgár nyelven beszéltek, — ezt bizonyítja a *kazár* név z-je és a fővárosuk nevében levő *sarig* (a bolgárban *šarig*) szó. A magyar—bolgár érintkezés 800 tájáig tarthatott, mert 835 körül a kazárok a Don folyónál erődítéssel védekeznek a magyarok ellen. Ekkor tehát a magyarok már új hazájában, a Fekete-tengertől északra (Dentü-Mogyerben) laknak.

A MNy 1921-i kötetében adta ki Gombocz *A bolgár kérdés és a magyar hunmonda* c. cikkét, melyben megváltoztatta a magyar—bolgár kapcsolat helyére és idejére vonatkozó fenti megállapításait, mégpedig a következő okfejtés alapján.

a) Hangtörténeti alapon megállapítható, hogy bizonyos finnugor-nyelvek — a zürjén, votják, cseremis, mordvin — bolgár jövevényszavai évszázadokkal újabbak a magyar nyelv bolgár jövevényszavainál. Az előbbieket a volgai bolgárból valók, az utóbbiak a bolgároknak egy régebbi hazájában kerültek a

magyarba. Mindjárt meglátjuk, hogy hol és mikor.

b) Zichy István kutatásai kiderítették, hogy nyelvünk bolgár jellegű elemei közt vannak olyan szőlőművelésre vonatkozó szavak és fanevek (*kóris, som*), amelyek csak déli területen kerülhettek a magyarba.

c) A magyarországi hunok, a későbbi bolgárok, Attila halála után a Kaukázus vidékén telepedtek le. A bolgárok kaukázusi hazájáról és a Kaukázusból való szétköltözéséről van egy becses tudósítás, amelyet Theofanész (817—18) és Nikéforosz (meghalt 829) bizánci

66

írók őriztek meg. E tudósítás szerint Ó-Bulgária vagy Nagy-Bulgária a Maeotis körül és a Kubán folyó mellett terült el. Nagy-Bulgária fejedelme, Kuvrat, meghagyta fiainak, hogy ne költözzenek szét. De a fiúk szétköltöztek. Csak a legidősebb, Baján, marad az ősi hazában. Kotrag átköltözik a Maeotis keleti oldalára (itt laknak a kuturgurok), egy másik a panóniai avarokhoz megy, egy a Ravenna melletti Pentapolisban telepszik le (hiteles!), egy pedig, Aszparuch, a Dunától délre lel új hazát. Az elbeszélés regényes, kronológiai szempont-

67

ból és egyes részletekben nem vehető komolyan, de alapjában hiteles.

d) „Hogy a magyarság mikor hagyta el Ural-vidéki őshazáját s vándorolt dél felé, arra semmi biztos adatunk nincsen. Csak sejtlemképpen vetem fel, hogy talán a magyarokat is az a kelet-európai népmozgalom sodorta a Kaukázus felé, amely a hun birodalom felbomlása után a szabirok előnyomulása következtében zajlott le (461—465).” (18—19. l.)

Ezen az alapon Gombocz erre a következtetésre jut: „... a bolgár hatás kezdetét (a ma-

gyarra) az V. század közepe tájára, végét a VII. század elejére tehetnők, tehát arra az időpontra, mikor a nyugati türk birodalom romjaiból a kazárok hatalma kibontakozik, s mikor a kaukázusi bolgárok északra vándorlása a Közép-Volga vidékére már szintén befejeződött vagy legalább megkezdődött.” 1921-ben, Räsänen *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tschheremissischen* c. művének ismertetését (KCsA I, 81) Gombocz azzal a tétellel kezdi, hogy „a kazárok gyorsan erősödő hatalma a 7. században arra kényszerítette a kaukázusi

bolgárokat, hogy északabbra költözzenek és a középső Volga környékén új hazát keressenek.”

Gombocz eredményeire a következőket mondhatjuk:

1. Alapvető dolog Theofanész—Nikéforosz tudósításának a kérdés középpontjába való állítása. Ez a legbecsesebb tudósítás a kaukázusi bolgárokról és ez sok mindent megvilágít.

2. Kitűnő gondolat, hogy a volgai bolgár birodalom keletkezése a Theofanész és Nikéforosz által elbeszélte eseményekkel van valamelyes kapcsolatban. (De erről ők nem beszélnek!)

3. Nem bizonyítható azonban az a sejtelem, hogy a magyarok 461—465 között kerültek volna a Kaukázus vidékére.

4. A kaukázusi bolgároknak csak egy része költözött a Volgához. Aszparuch átment a Balkánra, egy néprész lement Itáliába, egy az avarokhoz, Kotrag a Kaukázusba húzódott, Baján meg a régi hazájában maradt. A Kaukázus vidéki bolgár—magyar érintkezésnek csak a besenyő háború, 889 után lett vége. *Sarkel* neve is bolgár, ezt pedig a kazárok a 830-as években építették.

5. Pauler Gyula óta tudjuk,

hogy a *Gyarmat* és *Jenő* törzsnevek megvannak a baskíroknál. Most, hogy a baskírok kiadták régi nemzetségeiknek egy teljesebb jegyzékét, előkerültek náluk a *Keszi*, *Gyula*, *Nyék* törzsnevek is, és a *Megyer* törzsnév *Miser* alakban él Baskíriában is, a Szovjetunió európai részének nagy területén is.¹⁸

Baskíria tehát a magyarok egyik őshazája, ez közvetlenül a volgai bolgár birodalom mellett volt, a bolgár—magyar érintkezés itt kezdődött, s mikor a magyarok zöme 800 felé a Kaukázus vidékére költözött, ott folytatódott. Gombocz nem

említi Pauler Gyula fenti megállapítását, mely be volt ágyazva Pauler téves magyar—baskírokonsági elméletébe. A baskírok — a magyarok őshazájába költözött kipszak-törökök; a baskíriai őshazában maradt magyarok természetesen beolvadtak a később odaköltözött baskírokba.

6. A nyugat-szibériai magyar őshaza elmélete, melyet Wiklund figyelemre méltó érvekkel támogatott, s melynek én is híve voltam, még 1930-ban is,¹⁹ nem tartható fenn. A magyarok költözésének vonala 400-tól 900-ig a következőképp gondol-

ható: Finnugor őshaza a Káma és Volga vidékén — a magyarok kapcsolatba kerülnek a káma—volgai bolgárokkal (baskíriai magyar őshaza) — 800 felé nagyobb részük levonul a kazár birodalom politikai szférájába, hol a bolgár kapcsolat az ott lakó bolgárokkal tovább folytatódik.

Ezek a magyar őstörténet alaptételei. E tételek megállapításában Gombocz kritikai munkásságának súlyos szerepe van.

Jövevényszók átvétele rendszeren műveltségi hatás következménye, és ez különösen igaz régi török jövevényszavaink

esetében. A jövevényszók világosan mutatják, hogy a magyarságra a bolgár-törökök rendkívüli kulturális hatással voltak. Gombocz 1930-i előadásában az anyagi kultúra szavait helyezi előtérbe, én inkább az „*idő, szám, elvont fogalmak, írás*” kategóriájával kezdeném: *idő, dél, szám, tömény, ok, erő, gyenge, bátor, gyáva, (bűn), gyarló, ildomos, betű, ír. Átvettünk ilyen igéket, mint ér* (mennyi jelentése van ennek a magyarban!), *gyűl, seper, szán, szór, szök, szűn, szűr, teker, tűn, tűr, tűz*, — mellékneveket mint *kis, kék, sárga, öreg*.

Sokat mondanak az anyagi kultúra szavai is: *eke, árpa, búza, arat, sarló, kapa, boglya, gügyü, tarló, őrlő, szőr, dara, ocsu* (Ibn Ruszta a X. század elején kiemeli, hogy a magyaroknak sok szántóföldjük van), — *bika, ökör, tulok, üdő, tinó, borjú, tró, sajt, túró, köpű, ács, szűcs, szatócs* és más ilyen csoportok világosan mutatják, hogy a magyarok a Káma—Volga vidékén török hatás alatt a műveltség egy új világába emelkedtek.

Nem lehet csodálni, ha — ez előtt száz évvel — a magyar—török rokonságnak nyelvészeti-

leg iskolázatlan híveit megtevéstették ezek az egyezések és ezekben az egyezésekben kölcsönzések helyett ősi egyezéseket, rokonsági bizonyítékokat láttak.

A bolgár-törökök földművelő, kertművelő, állattenyésztő, magasabb kultúrájú néppé nevelték át a magyarokat s hadi és politikai tekintetben török mintára megszervezték. Sorsdöntő fordulat volt ez a magyarság történetében.

Függelékkeppen ehhez a szakaszhoz, szóljunk egypár szót nem-bolgár török jövevényszavainkról. Gombocz ezt a terü-

letet természetesen jól ismerte és sokat foglalkozott vele. Ami kevés lényegeset lehet mondani, azt elmondta a BTLw-ben, én bővebben tárgyaltam Árpád-kori törökjaink témáját.²⁰

Ezek a dunai hazában szereplő török népek semmi számottevő hatással nem voltak a magyarságra, — sem anyugat-magyarországi avar töredékek, sem a besenyők, sem a kavarak vagy egyéb úz töredékek, sem a kipsaki kunok, sem a 150 évig itt uralkodó oszmán-törökök.

Gombocz egyik nagy érdeme, hogy megalapozta a magyar

nyelv régi török személyneveinek kutatását is. Ezek a nevek nem bolgár-törökök: kavár, csatlakozott kipsak, besenyő vagy kipsak-kun, esetleg úz eredetűek.

A BTLw-ben a régi török források közül valahogyan ki-maradt egy holland orientalista, M. Th. Houtsma *Ein türkisch—arabisches Glossar* című műve, amely 1894-ben jelent meg Leidenben. Erre Gombocz mind-járt művének megjelenése után rájött s Houtsma könyvének tanulmányozása közben nagy meglepetéssel vette észre, hogy ez a forrásmű rendszeresen

tárgyalja az eredeti régi török személyneveket. Ilyen nevek a magyarban is vannak, s a régi török személyneveket már régebben felhasználták bizonyos történeti forrásokban szereplő nevek magyarázatára. Szinnyei tiltakozott Vámbérynak és másoknak módszertelen és tudománytalan magyarázatai ellen, — abban a meggyőződésben, hogy ezek a nevek nem magyarázhatók. Más véleményen volt Melich, aki 1910 táján azzal a „tanítással” lépett fel, hogy ezek a nevek magyarázhatók, de szigorúan vigyázni kell a filológiai, hangtörténeti és jelen-
80

téstani kritériumokra. Ezen az alapon Melich számos régi magyar nevet kifogástalanul megmagyarázott, s ezzel nyelv-tudományunk új fejezetét teremtetette meg. Ebbe a munkába kapcsolódott bele Gombocz, amikor Houtsma művét megismerte. Összegyűjtötte a régi kutatások idetartozó ötleteit, adott hozzá a magáéból is, megrostálta őket szigorú kritikai rostáján, és megvetette az alapjait a török eredetű régi magyar nevek rendszeres kutatásának (MNy X—XI és külön MNyTK 16. sz. 1905).²¹

E nevek legnagyobb csoportja
8—IV 81

állatnévből való: *Ákos* 'fehér madár' ('hattyú'? 'sólyom?'), *Kartal* 'sas', *Tiván* 'sólyom', *Basa* 'héja', *Torontál* 'sólyom', *Turul* 'sólyom', *Zongor* 'sólyom', *Kaplan* 'tigris', *Kurd* 'farkas' stb. Gombocz ezeket — aligha helyesen — totemneveknek magyarázza. Másfajta nevek: *Tas* 'kő', *Tömör* 'vas', *Ajtony* 'arany' (Melich rendkívüli jelentőségű magyarázata). Megint más csoport a tiszteleti jelzők és méltóságnevek csoportja: *Aba* (kipcsak), *Apa* (úz), *Alap* 'hős', *Ata*, *Baj* 'gazdag', *Bátor*, *Inak* 'bizalmas, miniszter', *Üllő* 'fejedelem', *Tárkány* 'nemes'.

Gombocz a képzők szempontjából is csoportosít neveket, és itt is fontos eredményekre jut. A török *-miş*, *-miş* képző van meg a magyar *Álmos* ('vett'), *Atlamos* (vö. *atla-* 'lépni'), a *-maz*, *-mez* képző a *Tepremez* 'nem mozdul', *Balmaz* 'nem levő', *Szatymaz* 'nem adják el' nevekben. Számnevek is szerepelnek névül vagy mint nevek alkotórészei: *Alta-barsz* 'hatpárduc', *Otuz* 'harminc', *On* 'tíz'.

Külön írta meg Gombocz — barátjának az Ostfy család egy tagjának felkérésére — Az *Oslu* nemzetségnév eredetét (MNy 1924). Régi emlékekben

ez a név többször előfordul, *Oslu* (egyszer-kétszer *Oslī* > *Osl*) formában mint személy-név. *Oslfi* > *Osfī* alakokból keletkezett az *Ostfi* és az *Ost*. A Képes Krónikában, a cserhalmi ütközet leírásában szerepel egy *Osul* (*Oslu*) nevű kun vezér. Gombocz a nevet a CC *asli* 'granum frumentum' szavával egyezteteti. (Grønbech azonban kun szótárában, valószínűleg helyesen, *ašli*nek olvassa az *aslit*. De van a török nyelvekben *aš* 'árpa' és ebből lehet [volt is] *ašli*, *ašlu* 'árpás' — az ember az árpási besenyőkre gondol.)

Szintén külön, később írta meg Gombocz a török *er* — *ir* 'férfi, hím, hős' szónak magyar képviselőjét (MNY 1926) *Örs* és *Örkény* címen. Ez a cikk a maga száraz nyelvészeti adataival egyike a régi török—magyar művelődéstörténet legszebb adalékainak.

GOMBOCZ – MELICH:
A MAGYAR NYELV
ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRA

Nem tudom, mikor és milyen körülmények között ismerkedett meg Gombocz Melich Jánossal.

Melich öt évvel idősebb volt Gombocznál, már letette a doktori vizsgát, mikor Gombocz az egyetemre került.

A két ember egyénisége lényegében ellentétes. Gombocz a lelke mélyén szkeptikus ugyan, de mindig őszintén derűs, nyugodt ember. Szereti a tehetséges fiatalokat, együtt érez velük,

86

bízik bennük. Politikai tartozását munkával rója le. Melich társaságban nagyon kedves, de nyugtalan, ideges, harcos és kemény, aktív politikus. Szereti az evangélikusokat és azokat, akik a Budapesti Hírlap vezérekkei olvassák. Szlovák parasztfiú, de nem szereti sem a nem magyarul beszélő szlovákokat, sem a parasztokat. A tehetséges fiatalokat bizonyos gyanakvással, szinte ellenségesen kezeli, és éppen ezért a diákok és fiatal tudósok körében páratlan népszerűtlenségre tesz szert.

Melich — bár egyes tanít-

ványait teljes csendben anyagi támogatásban is részesíti — megszámlálja a filléreit, és élete legnagyobb sikerének tartja egy szép tisztviselőtelepi ház megszerzését. Gombocz a fehérneműs szekrénybe dobja bankjegyeit, és onnan húz elő szükség szerint egyet vagy többet. (Úgy tudom, hogy Gyulai Pál is ilyenformán kezelte a pénzét.)

Gombocz mértéktelen cigarettázással tette tönkre az egészségét, Melich a társaságban megrendelt pohár sörének is csak a felét itta meg, és 85 éves korában — nem minden hátsó gondolat nélkül — kicédulázta

Korabinsky lexikonát, hogy számba vehesse, hány 130 éven felüli ember van az egyes községekben regisztrálva.

Gombocz könyv nélkül tudta a Lohengrint, Melich — ha sikerült őt színházba elvinni — tíz órákor hazament, hogy idejében lefeküdhessek. Melich rendkívüli tudású, óriási olvasottságú, nagy műveltségű ember, de a művészet és filozófia iránt nincs mélyebb érdeklődése.

Melich hatalomra törekedett, fontos intézményekben „ügyvezető alelnök” volt, s ha valami jót írt, így beszélt róla: „Gyönyörű dolgot írtam.”

Gombocz semmiféle hatalomra nem törekedett, s ha új és fontos dolgot talált, legfeljebb az „érdekes” szóig ment el, amikor beszélt róla.

Melich azt tartotta, hogy Gombocznak nem elég gazdag a fantáziája. Gombocz viszont néha túl merésznek találta Melich ötleteit, s ha Gombocz életművének lényegét nézzük, lehetetlen észre nem vennünk egy gazdag lélek ragyogó fantáziáját.

De egyben megegyeztek: mindkettő kivételes szellem volt, a tudományos kutatás megszállottja és hivatott műve-
90

lője, és érdeklődésük közössége, a magyar tudomány szeretete örök kapocccsal fűzte őket egymáshoz. Ennek a baráti kapcsolatnak alapja Gombocz életbölcessége volt, ez átsugárzott Melichre is.

Így kapcsolódott össze a két ember munkássága, s ez a kapcsolat teremtette meg a magyar nyelvtudomány legnagyobb és legfontosabb vállalkozását, a világviszonylatban is kiváló *Magyar Etimológiai Szótárt*.²²

A modern magyar nyelvtudomány Gombocz és Melich *Magyar szófejtések* c. cikkével kezdődik (MNy II, 1906). Ebben

a cikkben a szerzők bejelentik az etimológiai szótár tervét és mutatványokat közölnek. Ezek a mutatványok adnak először példát a rendszeresen, valóban mintaszerű módszerrel kidolgozott magyar szófejtésre. Ez a módszer a szótár kidolgozása közben egyre tökéletesedett, s behatolt a magyar nyelvészet más ágaiba is.

A két tudós együttműködésének módját Gombocz halála után így írja le Melich: *Az Etimológiai Szótárról* „csak annyit írhatok, hogy eddig megjelent részében nincsen egyetlenegy cikk, amely ne kettőnk közös

munkája lenne. Rendesen én dolgoztam ki a cikket, s Gombocz gondos keze, erős, fegyelmezett ítélőképessége vagy helybenhagyta, vagy átírta s azután újból hozzám került a kézirat, átolvastam, nyomdába adtam.” (MNYTK 26. sz. 12. l.)

Az a kitűnő nyelvésznevezdék, amely Gombocz és Melich után főleg Bárczi Géza és Benkő Loránd vezetésével a magyar egyetemeken és az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében a nagy elődök örökségét átvette, a népi demokrácia Akadémiájának páratlanul bőkezű támoga-

tásával már szilárd alapokon dolgozott és dolgozik, fényes sikerrel oldott és old meg óriási feladatokat, s elméleti alapjainak kibővítését is keresi.

1914-ben megjelent az *Etimológiai Szótár* első füzeté és 1918-ban a hetedik, a *csobolyó* címszóig. A VIII. füzet csak 1926-ban jelenhetett meg, a XI. füzet a *faristár* címszóig 1934-ben. 1935-ben Gombocz meghalt, s attól fogva Melich egyedül csinálta a szótárt. Az utolsó füzet, a XVII-ik, a *geburnus* címszóig 1944-ben jelent meg, — s ezzel a nagy mű félben maradt. Így is remeke

a magyar nyelvtudománynak, — de töredék.

Hogy így történt, annak természetesen megvannak az okai.

A hatalmas szótár készítésében — ezt ma már nem is lehet megérteni — nem működtek közre segéderők. Gombocz 1914 és 1920 között Kolozsvárt él, s ezzel meglazul a Melichkel való együttműködés. Gomboczot az urál-altáji összehasonlító nyelvészet tanszékére hívták meg, s ha az új feladatkörben nem is változtatta meg régi tudományos programját, az új élet, az új helyzet nem volt kedvező hatással az *Etimológiai*

Szótár sorsára. 1917-ben az Akadémia Kőrösi Csoma-Emlék-előadás tartására kéri fel Gomboczot, s ő *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány* témáját választja előadása tárgyául, s a témát rendkívüli gondnal és munkával egy kisebb könyvet kitevő terjedelemben dolgozza ki.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt az új vállalkozást sem, amely főleg Melich agitációjára jött létre, de amelyben jelentős szerepe volt Gombocz közreműködésének is. A magyar nyelvtudománynak nem volt tájékoztató kézikönyve, s ennek a hiánynak a pótlására vállal-

96

kozott az Akadémia a húszas évek első felében, *A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve* kiadásával. A munkát Gomboczcal és Melichhel hárman szerkesztettük. A mű első füzetét Gombocz írta meg *Nyelvtörténeti módszertan* címen (1922) 44 lapon. (Sajátságos módon ez a kitűnő munka sohasem vált igazán népszerűvé.) A hibái ellenére is jól induló fontos vállalkozás azonban lassanként elveszítette kézikönyv-jellegét és monográfiák sorozata lett. Ebben jelent meg Tolnai Vilmos nagy tanulmánya, *A nyelvújítás* (1929) 240 lapon, Klemm Antal

7-IV 97

Magyar történeti mondattana három füzetben (1928—1942) 660 lapon. Különösen Melichnek *A honfoglaláskori Magyarország* című nagy tanulmánya (1925, 434 l.) zavarta meg az *Etimológiai Szótár* sorsát. A veszített háború után Melichet elfogta a revizionizmus láza, s megírta az említett művet, amely tudományos szempontból egyik legszebb alkotása, de egy naiv politikai ábránd szülötte, s elvonta Melichet az *Etimológiai Szótár* munkálataitól.

Külső okok is közrejátszottak. A húszas években Melich szervezi és vezeti a tanárkép-

zést és rendkívüli befolyással vesz részt az Akadémia munkájában. Ugyanakkor Gomboczot reprezentációs kötelezettségek foglalják el, 1929 szeptemberétől kezdve igazgatja az Eötvös-Kollégiumot.

Igaz, hogy 1930 körül a gazdasági válság is bekövetkezett, de az *Etimológiai Szótárt* meg lehetett volna menteni, a füzetek megjelenését meg lehetett volna gyorsítani, rendelkezésre álló kitűnő fiatal segéderők bevonásával, — ha a Vigyázó-hagyatékot az akkori Akadémia nem gyarapítandó vagyontárgynak tekinti, hanem

jövedelmét tudományos célokra
használja fel.

Gombocz halála után belső
bajok is jelentkeztek. Melichnek
nem volt biztos érzéke az anyag
megválogatásához, és az ará-
nyos, logikus diszpozícióhoz;
felesleges idegen szók felvételé-
vel duzzasztotta a szótárt, és
nem korlátozta, inkább erősít-
ette a revizionizmus szem-
pontjait.

Így maradt töredék az *Eti-
mológiai Szótár*, amelyet Melich
János így akkor sem tudott vol-
na befejezni, ha 130 évig él.
Torzó maradt a *Magyar Nyelv-
tudomány Kézikönyve* is.

A MAGYAR ŐSHAZA
ÉS A NEMZETI HAGYOMÁNY –
A HUN-MAGYAR KAPCSOLAT
KÉRDÉSE

1914-ben Kolozsvárra került
Gombocz. Az új környezet,
a nagy múltú, előkelő magyar
város élénk társadalmi életével,
az új munkakör (urál-altáji
tanszék), zseniális új barátok
(Riesz Frigyes, Haar Alfréd,
Pauler Ákos, Hornyánszky
Gyula, Somló Bódog) erős ha-
tással voltak rá. Kedves tanít-
ványa akkor K. Palló Margit,
akivel – tanszéke programjá-
nak megfelelően – török tanul-
mányokat végez.

Tudományos programját, mint már említettem, lényegében nem változtatta meg. Lan-
kadatlan szorgalommal dolgo-
zott tovább Melichhel az *Eti-
mológiai Szótáron*, más, kisebb
cikk mellett több jelentős
turkológiai cikket is kiadott.
(L. 131. skk.)

Más összefüggésben már szó
volt róla, hogy az Akadémia
felkérésére Gombocz tartott elő-
adást 1918-ban a Kőrösi-Csoma-
emlékülésen. *A magyar őshaza
és a nemzeti hagyomány* címen
ez alkalommal mutatta be egy
nagy arányú és nagy jelentőségű
dolgozatát (NyK XLV, XLVI).
102

A téma új munkaterületet jelen-
tett Gombocz számára.

A magyar nép őstörténetének
nehezen magyarázható forrás-
anyagához — bár sok dolog
ma már egészen világos —
súlyos problémák, többé-kevés-
bé kétes, sőt egyenesen fan-
tasztikus elméletek kapcsolód-
nak.

Gombocz a közvetlen források
legfontosabb csoportjának, a
magyar tradíciónak eredetét,
forrásaival való összefüggését
vizsgálja dolgozatában. Filo-
lógiai analízist ad és alapvető
kritikával főleg azt keresi, tar-
talmaznak-e ezek a források

olyan adatokat, amelyeknek történeti értéke van.²³

Az őshazára vonatkozó nemzeti hagyomány fejlődésének, alakulásának és e hagyomány forrásainak vizsgálatában Gombocz a probléma-anyagot három név körül csoportosítja: Scythia, Magna Hungaria, Jugria.

A Scythia kérdéssel kapcsolatban többek közt megállapítja, hogy az Anonymusnál szereplő *Dentumoger* kifejezésnek régi magyarázatai közül egyik sem fogadható el. A krónikákban szereplő egyéb nevek világos áttekintése után megállapítja azt is, hogy a króni-

kák Scythia-anyagában csak három adat van, amely tudományos vizsgálat tárgya lehet. 1. A *Thogora* vagy *Thogata* folyónév Gombocz szerint talán a nemzeti hagyományból, talán a középkori geográfiai irodalomból való.²⁴ 2. Az *Etül Etül* név, amelynek jelentése 'nagy folyó', Gombocz szerint bolgár-török jövevényszó, a Volga neve, s a magyar hagyomány őrizte meg. 3. A *kerecset* 'vadássólyom' orosz eredetű szó. A magyarban *kerecsen* 'sólyom' jelentésű madárnév is van, de a két szó viszonya nem világos.

A tanulmány II. része a Magna Hungaria-kérdés, a magyar őstörténet központi kérdése.²⁵ Gombocz kimutatja egyrészt Julián barát tudósításának hitelességét, másrészt a magyar—baskír rokonság alap-
talan voltát. Az a körülmény, hogy Julián még magyarokat talált Baskíriában, már magában véve eldönti a baskíriai őshaza kérdését, viszont a baskírok nem rokonai a magyar népnek, ez egy kipszak-török nép, amely a magyarok zömének délre költözése után rátelepedett az ott maradt magyarokra.

A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány harmadik része a máig megfejtetlen Jugria-kérdést tárgyalja. Jugria területe „nagyjából azonos a vogulok és osztjákok egykori és mai lakóhelyeivel” (XLVI, 169). „A Jugria-hagyománynak két főtétele van: 1. A jugorok a hunok és a magyarok ősei, — Jugria az az őshaza, ahonnan a hunok és a magyarok Pannóniába vándoroltak. 2. A jugorok és a magyarok nyelve azonos vagy legalább közeli rokonságban van egymással. A források egyértelmű vallomása alapján nem kételkedhetünk

abban sem — folytatja Gombocz —, hogy a tudósítások végeredményben mind Moszkvából származnak, ahol a Jugria-hagyomány a XV. sz. negyvenes éveitől kezdve (tehát évtizedekkel Jugria tulajdonképpen meghódítása előtt) egészen Nagy Péter idejéig élő hagyomány volt.” (191—2. 1.)

Gomboczal ellentétben azt hiszem, ez a hagyomány különlegesen orosz eredetű. Gombocznak más a véleménye. Ő ezt írja (192. 1.): „Bármilyen valószínűtlennek tűnjék is fel az első pillanatra, mégis azt hiszem, hogy a moszkvai hagyomány

mány végeredményben csakugyan a magyarok és onogurbolgárok jugriai tartózkodásának halovány emlékét őrizte meg.” („... valószínűbbnek tartom, hogy) az Urál-vidéki őshaza emlékét a Kaukázusból északra vándorló bolgár—magyar csoport, a későbbi Magna Bulgaria és Magna Hungaria lakói őrizték meg... Természetesen tudatában vagyok annak, hogy ez a gondolatsor volta képpen feltevések láncolata, de e feltevések nélkül a XV. sz. első felében felbukkanó moszkvai Jugria-hagyománnyal szemben tanácstalanul állnánk.” (193. 1.)

A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány a magyar őstörténeti irodalom legszebb és legfontosabb termékei közé tartozik. Nem ad új elméleteket, hanem nagy tudással gyűjti össze a kérdések anyagát, és biztos alapon ítéli meg, mi az, ami a régi elméletekből elfogadható. Gombocz itt is, — mint a magyar nyelv bolgár-török elemeinek kérdésében — időálló alapot teremt.

Gombocz *A bolgár-kérdés és a magyar hun monda* című cikkének (MNy XVIII. 1921) első részét fent (65. l.) tárgyaltam. A második részt,

110

mely ide tartozik, így kezdi: „A bolgár kérdés helyes beállítással, úgy látom, kielégítő megoldást nyerhet a magyar őstörténet egy sokat vitatott kérdése: a hun—magyar rokonságnak és a magyar—hun monda eredetének problémája is.” (uo. 19. l.) Gombocz *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány* c. tanulmányának II. részében már elfogadja Hóman Bálintnak azt az akkoriban divatos nézetét, hogy egyes középkori források történeti alapon azonosítják a magyarokat a hunokkal. Ebben a cikkében pedig a következőket írja: „Én

is azt hiszem, hogy a honfoglaló magyarság már magával hozta a későbbi hun monda néhány elemét. Magával hozta azt a hagyományt, hogy fejedelme, Árpád, a nagy hun királynak, Attilának a leszármazottja, hogy a honfoglalás voltaképpen secundus introitus, visszahódítása annak a földnek, amely a hunokkal való rokonság révén a magyarokat illeti meg. Magával hozta végül Attila kedvenc fiának az emlékét, aki a hun birodalom bukása után népével keletre, az őshazába húzódott vissza. Annál inkább hiszem ezt, mert a hun—magyar ha-

gyományoknak a bolgár érintkezésekben reális forrása kínálkozik.” (20. l.)

Hóman tételei nincsenek meggyőzően bebizonyítva, Gombocz hiedelmei sem. (Ma azt hiszem, hogy a XII. századi magyarok csak a nyugati történeti irodalomból tudtak az V. századi Attiláról.) Azonban Gombocz fejtegetései olyan elemeket tartalmaznak, amelyek a Kaukázus-vidéki bolgár—magyar érintkezés és a Kaukázus-vidéki magyar őshaza kérdésének a kutatását lényegesen előbbre vitték. Nincs benne kétség, hogy a magyarságnak

a kaukázusi bolgársággal kapcsolatai voltak.

A Kaukázus-vidéki magyar őshaza tételét sokan kétségbe vonták. Nincsen okunk kétségbe vonni. Egyik lényeges bizonyítéka nyelvünk perzsa és alán (=jász= oszét) jövevényszavai, melyekről régen szó van, — tárgyalta őket Gombocz is 1924-ben (Streitberg-Festgabe, 105—106), Melich Jánossal való megbeszélések alapján. Gombocz az idézett helyen képtelenül alán eredetűnek tartja *asszony* ('domina, hera'), *hid*, *vért* szavainkat s lehetőknek tartja több más szó alán eredetűnek.

114

tét is. Az *ezer* szóról Gombocz és Melich *Etimológiai Szótára* azt írja, hogy valószínűleg a perzsából vagy az alánból került a magyarba, a honfoglalás előtti századokban. *Kézai krónikája* (I. könyv, I. fejezet, 4. szakasz) arról beszél, hogy a magyarok és alánok keveredtek is egymással. Ez hiteles történeti hagyományokon alapszik.

8°

115

Gombocz lényegében magyar nyelvész. Sem az uráli, sem az altáji nyelvészetben nem volt rész-területe, melyet egész életében következetesen és intenzíven művelt volna. Sohasem olvastam vele török vagy mongol, tunguz szövegeket. Kolozsvárt olvastatott vogul, finn, csuvas, oszmán-török szöveget, de ez tanári munkásságában epizód jellegű és irodalmi munkáiban nyomot nem hagyott. Kidolgozott — mint láttuk, és

116

mint Zsirai Miklós bibliográfiája mutatja — egy-egy uráli vagy altáji témát, de azután fent ábrázolt érdeklődési területén belül átment egy másik témára. Számára a csuvas volt a legfontosabb altáji nyelv. Ki is adott egy *Csuvas Szójegyzéket* (NyK 1906), de más nagyobb csuvas nyelvészeti dolgozata nincs. Írt egy szép értekezést a csuvas praesens-futurumról (KCsA 1924), de ennek a *Csuvas Szójegyzékkel* kapcsolata nincs.

Mondottam már, hogy a Kollégiumban a francia nyelv tanára volt, de Eötvös elvei

lehetővé tették, hogy hű maradjon a magyar nyelvészethez; 1914-ben Kolozsvárt az uráltáji tanszékre került s tartott uráli és altáji előadásokat, de tudományos munkássága irányán ez sem változtatott.

A magyar nyelvészet volt az a terület, melyen neki tökéletes történeti, filológiai és nyelvi ismeretei voltak, melyen szerves összefogásban ismerte és követte a kutatás fejlődését, ennek a műveléséhez gazdagította ismereteit és ennek számos fejezetéhez állandóan — kisebb vagy nagyobb, de mindig értékes, sokszor rendkívüli je-

118

lentőségű — adalékokat szolgáltatott.

Mikor Simonyi Zsigmond meghalt, felmerült a nehéz kérdés: ki legyen a tanszékének örököse, Gombocz Zoltán vagy Melich János. A szakbizottság előadója, Szinnyi József, elsősorban Melichre gondolt, bár Melich a szintén megürcült szláv filológiai tanszék betöltésénél is számba jött. Melich életének egyik legnehezebb kérdése előtt állott: a magyar nyelvtudomány tanszéke tudományos, politikai és hatalmi szempontból jóval súlyosabb volt a szláv tanszékénél és ami fő, neki

119

A magyar igealakok főtípusairól
írt értékezése (Ung. Jahrb.
1930). Erről Melich a következő-
ket írja (Gombocz Zoltán emlé-
kezete, 17): „... az alanyi és
tárgyi igeragozás kifejlődésének
rendszerét vizsgálja, s azt fejti
ki, hogy a két igeragozás eredet-
ében nem annyira alaktani
megkülönböztetéssel, mint in-
kább másodlagos jelentés-diffe-
renciálódásokkal keletkezett.
Az igealakok közt vannak név-
szói (pl. *vagyon*, *léssen*, eredeti-
leg a régi *bizon*, *hason* »gleich«
és más szavakban található
-n névszóképzővel); igenévi (pl.
várt, *kért*, — *várt eredmény*: a *várt*
122

itt jelző s ez mutatja a *t* eredeti
funkcióját, a *verbum finitum*-
ként való használat, pl. *sokáig*
várt, másodlagos); módtői (pl.
várj, *kérj*: a *j* fgr. alapon meg-
állapított igemód-tő); száрма-
zékigei (pl. *vársz*, *kérsz*, az *sz*
eredetileg képző-elem, vö. *met-*
szeni — *metélni*); ige-tői (pl. *vár*,
kér; ige-tő + többes jel (pl. *vá-*
rok, *kérek*) stb. eredetűek, de
vannak alaktani, igazi igei ala-
kok (*verbum finitum*) is. Gom-
bocz sok jeles értékezése közt
ezt a fényes eredményekben
gazdag, terjedelemben azonban
mindössze 15 lapra terjedő
dolgozatot tartom egyik leg-
123

szebb, legjobb s hozzáteszem, mindenha maradandó megállapításokat tartalmazó értekezésének. Tudásának gazdagsága, rendszerező elméjének fényessége jellemzi azt.” (Éppen ez az az értekezés, melynek lényegét Horger Antal magának tulajdonítja. L. itt 214. l.)

Az idézett helyen Melich még Gombocznak következő értekezéseiről beszél: 1. *A tövégi magánhangzók kérdéséhez* (MNY 1927: 129): miért van a házA-k, kezE-k alakokkal szemben szalagO-k, szemē-k? 2. *A v-tővű névszók történetéhez* (MNY 1922: 202): miért van kő—kővet, ló—

124

LOvat, de hő—hEves, tó—tAvat? 3. Über die ungarischen reflexiven Verben” (JSFOu LXVII 115); mely igékben van fgr. v visszaható képző (*fekvő*, *alvó* stb.)? Ezekre a kérdésekre Gombocz a régi magyar nyelv és fgr. nyelvek adatai alapján feleletet ad. 4. „Egy ismeretlen képző” (NyK 1917); az *-ly* (*-l*, *-j*) képző: *körtvély*, *lapály* (nagyon szép értekezés). 5. „A *-ság*, *-ség* képző eredete” (Berzeviczy-Eml. 1934): < fgr. *š-η-,²⁷ vő. mordvin *išov* ’lélek’ zürjén *šōn* ’árnyék (halotté)’ vogul *tow* ’lélek’ (nehéz kérdés, — azóta jobb magyarázat is van).

GOMBOCZ TURKOLÓGIAI
MUNKÁSSÁGA

Külön fejezetekben ismertetem Gombocz magyar nyelvészeti, azután általános nyelvészeti és fonétikai munkásságát, a bevezető részekben kiemeltem altajisztikai dolgozatait, de már annak aligha volna értelme, hogy uráli, romanisztikai és szlavisztikai munkásságának külön fejezeteket szenteljek. Ezzel szemben azonban — ha nem is nagy terjedelmű — igen jelentős turkológiai munkássága.

Sajnálom, hogy nem lett turkológus.

Vámbery nagyon tehetséges, de autodidakta, a nyelvtudományi kutatás módszerét nem ismeri, — a rövid élete végén jól dolgozó Thúry nem járt magasabb iskolába, — a nagy tudású Bálint Gábor kutató műveiben fantaszta, — Kúnos szerencsés kézzel tárta fel az oszmán-török népköltés kincseit, de kutatással nem foglalkozott, fő területén kívüli cikkei ismertetés jellegűek, — Pröhle sok nyelvet tudó ember, hasznos szolgálatokat tett a turkológiának, de hiányzott belőle a

nagyvonalúság és a mélyebb kritika, — Mészáros Gyula kitűnően ismert több török nyelvet és fontos csuvas szövegeket publikált, de kritikátlan. Persze ez a névsor — minden hiba mellett — nagy tudományos értéket képvisel, — de ha Gombocz szorgalmával, kritikai képességével, módszerbeli készségével annak idején turkológiai tanszékre kerül, rendkívüli hatással lett volna mind a hazai, mind a nemzetközi turkológia fejlődésére.

Azzal kell kezdeni, hogy török jövevényszavaink problematikája félig a magyar, félig a

128

török nyelvészetbe tartozik. Nem akarom ismételni, amit erről a bolgár-török jövevényszavak fejezetében mondtam, de itt is kiemelem, hogy Gombocznak egyik legfontosabb eredménye a régi bolgár-török hangtani rendszer megállapítása (ez az őstörök hangrendszer kérdései szempontjából is kardinális jelentőségű). A kazár birodalom bolgár-török lakosságának, továbbá a töröknépekkel szomszédos Kaukázus-vidéki magyar őshazának a kutatásba való kritikus beállítása, — a kazár birodalom türk nyelvének, mely a kazár birodalom

létrehozóinak nyelve, a régebben itt lakó bolgár-törökök nyelvétől való elválasztása: a turkológiának is nagyon fontos alapvető tételei közé tartoznak.

Különösen fontos a legrégibb török emlékeknek, pl. a Bajkál-tó-vidéki, VIII. századi orkhoni (és más) feliratok nyelvének régi török jövevényszavainkkal való hangtani egyezése. Az explozív mássalhangzók közül például az orkhoni feliratokban szó elején csak a *b*, *t* és *k* hangok állhatnak, ugyanígy a magyar nyelv bolgár jövevényszavaiban (*barom*, *bocsát*, *bölcs*, — *tanú*,
130

tinő tükkör, — *kapu*, *korsó köd stb.*). Szókezdő *p*-, *d*-, *g*- nincs, legfeljebb újabb fejlődés következtében. Súlyos és vitatott probléma az őstörök (zárt) *e* kérdése. A magyar nyelv őstörök jövevényszavai eldöntik a kérdést, ezekben is megvan: *bér* < török *béri*, *bölcső* (*bélcső*), *erő* (*érő*).²⁸

1916-ban egy kis oszmán-török nyelvtant adtam ki a Sammlung Göschenben hallgatóim számára. Gombocz egy terjedelmes cikkben bírálta a NyK 1915–1917-i kötetében. Sok kitűnő megjegyzést tesz.

Gombocz — részben Melich
9*

népnév-kutatásainak hatása alatt — látta a régi török népevek kutatásának lehetőségeit és történeti jelentőségét is.

Két névről írt: az egyik a *kazár*, a másik a *besenyő*.

Beszéltem már a kazároknak a magyar nyelv őtörök jövevényszavaihoz való viszonyáról. Ennek a viszonynak a megítélése szempontjából fontos szerepe van a *kazár* népnévnek. (BTLw 198-199; 1930-i előadások, 23. l.) Gombocz e nevet a török *qaz*- 'bolyongani' igéből származtatja; hozzá kapcsolja természetesen a csag. *qazaq* 'a nyájából elmaradt gazella';

csavargó; a régen *kirgiz*nek nevezett nomád nép (>*kozák*)' nevét is. Gombocz után Pelliot is részletesen foglalkozott e névvel (Notes HO 1950, 207), de eredményre nem jutott. Pelliot nem veszi figyelembe, hogy számtalan forrás (arab, perzsa, bizánci, orosz, magyar stb.) *kazarnak* nevezi ezt a népet, és bizonyos kevésbé jelentős adatok fontosságát helyezi előtérbe. Ezzel szemben Gombocz magyarázatában nem lehet kételkedni.

A másik török népnév, melyet Gombocz fejtett meg, a *besenyő* (Túrán, 1918). Ez a magyarázat

a régi török történet, a török népnevek jelentéstana és a török—magyar érintkezések szempontjából egyformán jelentős. A magyarok a besenyőket — a bolgár kazárok híradásai alapján, a IX. század első felében ismerték meg. Ekkoriban a besenyők a déli Volgától keletre, a magyarok a kazár birodalom nyugati részeinél laktak. A besenyők neve a magyarban bolgár eredetű, bolgár alakja **bešeneġ* < *bečenek* lehetett. Jelentése: 'Sógorka'. 'Sógor' nevű törzsek voltak a mongoloknál is (Bang: Túrán, 1918. 437. l.).

Fontos adalékkal járult Gombocz az avarok nyelve nehéz kérdésének megoldásához is. Pelliotnak annak idején az volt a jól meggondolt véleménye, hogy az ázsiai avarok mongol nyelvűek. Gombocz az európai, magyarországi és ausztriai avarok nyelvét vizsgálja (MNy 1916), azt a sovány névanyagot, ami fennmaradt. Az avar *tudun* méltóságnév megvan a belső-ázsiai türköknél, a *qaġan* megvan több népnél, a *Bajan* név megvan a törökségben; a többi avar név magyarázata kétes: *Σόλαχος* „Balog” — vagy talán tisztségnév; a törökben *sol, solag,*

'bal, baloldali; balog'); *Kóχ* — alighanem *kök* 'kék', *Každéχ*: török nomen verbalenak látszik a *qan*-igéből, talán tisztségnév. Beszél Gombocz az avar *yugur-ruš* méltóságnévéről is, de ezt nem fejti meg, pedig ez a legvilágosabb, legegyszerűbb és legfontosabb: a belsőázsiai oguz nyelvű (ujgur stb.) törökségnél van *yugruš* méltóságnév. Újabban Simonyi Dezső idézte (MNY 1970) az avar *Vacanus rex*, *Tarcan* és *Catun-* 'a kagán felesége' megnevezéseket. Ezek is támogatják Gombocz eredményét. „Ennyi az, amit a tulajdonnevekből az avarok

nyelvére vonatkozólag kihámozhatunk. Nem sok, de elég ahhoz, hogy figyelmünket a törökség felé irányítsa”, mondja Gombocz. A kérdés azonban bonyolult, eldöntve nincs.

Gombocz különösen szerette a turkológiát, sokszor és szívesen beszélt turkológiai kérdésekről, és szívesen ismertetett turkológiai munkákat.

Ezek közül az ismertetések közül kiválik a kitűnő finn turkológus, Räsänen *Die tschwas-sischen Lehnwörter im Tschere-missischen* c. művének ismertetése a KCsA I. kötetében (1921).

ÁLTALÁNOS NYELVTUDOMÁNYI
ÉS FONÉTIKAI MŰVEI

Végigtekintettük Gombocz tudományos munkásságának fő területeit, de beszélnünk kell még arról a jelentős munkásságáról is, amelyet az általános nyelvtudomány és a fonétika területén fejtett ki.

Idetartozó fiatalkori dolgozatai nagy olvasottságról és az olvasottak kritikai átgondolásáról tanúskodnak. Láttuk *A jelenkori nyelvészet alapelvei* (Nyr XXII, 1898) c. diákkori dolgozatát. *Nyelvtörténet és lélektan*
138

címen (uo. XXXI—XXXII, 1902) C. H. Beckerrel való megbeszélések alapján Wundt nyelvtudományi nézeteit ismerteti. Néhány évvel később *Képzettársulás és jelentésváltozás* c. dolgozatában (M. Filoz. Társ. Közl. XXXVII, 1911) módosítja Wundt jelentésváltozási rendszerét. Gombocznak ez az inkább ismertető és adaptáló munkássága nagyban hozzájárult a magyarországi általános nyelvtudományi műveltség emeléséhez.

Már 1916-ban megjelent, de csak a húszas évek elején terjedt el több kiadásban egy nagy

svájci nyelvésznek, Ferdinand de Saussure-nek posztumusz munkája: *Cours de linguistique générale*. Ez a mű, amelyet de Saussure tanítványai állítottak össze, egyike a legjelentősebb és legnagyobb hatású nyelvtudományi műveknek. Gombocz ismertetést ír róla, és kiemeli jelentőségét (MNy XX, 1924).

Ekkoriban Gombocz tudományos munkásságának új korszaka kezdődik: általános nyelvtudományi alkotó tevékenysége. Egyik legszebb dolgozata: *Változás és törvény a nyelvtudományban* (Társadalomtudomány I, 140

1921; Összegyűjtött Művei I, 1938); bemutatja, hogy milyen szoros összefüggés van az elméleti általános nyelvtudományi munka és a gyakorlati kutató munkásság között.

Az 1928-ban Hágában tartott nyelvtudományi kongresszuson diadalmasan bevonult a nyelvészeti elméletbe és gyakorlatba a fonológia, a beszédhangok funkciójának, változatainak és szerves rendszerének a tana. 1932-ben megjelent nálunk Laziczius Gyulának *Bevezetés a fonológiába* c. műve. Gombocz azonnal felismerte a fonológia rendkívüli jelentőségét, a fono-

lógia főeredményeire előadásai kidolgozása közben tulajdonképpen ő maga is rájött. 1934. január 22-én, a Magyar Nyelv-tudományi Társaság közgyűlésén elhangzott elnöki megnyitójában (MNY XXX) a következőket mondja: „Abból a meg-gondolásból kiindulva, hogy nemcsak artikuláló mozgások által létrehozott fonétikai hang van, hanem lélektani hang, ti. a tudatban elraktározott hangkép (és a vele társult mozgáskészség) is, s a hangtan az utóbbit sem hagyhatja figyelmen kívül, már több mint tíz évvel ezelőtt (könyomatban: 142

Magyar hangtan, 1925) szembe-állítottam a szorosabb értelemben vett fonetikával a *lélektani* hangtant, s a beszédhangok akusztikai és fiziológiai elemzésén kívül megpróbáltam a *beszédhangok asszociatív* rendszerét is felállítani. Utólag látom, Laziczius Gyula nagy tanulmányából, hogy ezzel voltaképpen a Benni és Ulaszyn értelmében vett lélektani fonéma fogalmához jutottam el.” Miután más példákon is bemutatja a funkcionális nyelvszemléletet, elnöki megnyitóját így fejezi be: „A tudományos kutatásban a feltevések és elmé-

letek értékét gyakorlati használhatóságuk bizonyítja, legértékesebb feltevések a munkahipotézisek. Így van ez a nyelvtudományban is. Noha megvagyok győződve az imént vázlatosan ismertetett funkcionális nyelvszemlélet helyességéről, a főkérdés mégis csak az, hogy gyümölcsözőnek bizonyul-e a gyakorlati nyelvkutatásban, elég szilárd alap-e egy új nyelvtani rendszer felépítéséhez. Egyetemi előadásaimban már megpróbáltam a magyar nyelvtan egyes ágait ilyen szempontból kidolgozni, s az a szándékom, hogy rendszeres, de csak

az elvszerű anyagot tartalmazó leíró és történeti magyar nyelvtanomat nyomtatásban isközzéteszem. Remélem, hogy a tisztelt Társaság előtt néhány év múlva a tervezett munka befejezéséről tehetek jelentést.”

Erre azonban nyelvtudományunk nagy kárára nem került sor.

Úttörő Gombocz a magyar jelentéstan megalapozásában és rendszerezésében is. (A magyar történeti nyelvtan vázlata, IV, Jelentéstan. Tud. Gyűjt. 16. Pécs 1926.) Okos, világos fejtegetéseit ma is élvezettel lehet olvasni, de azóta a nyelvtudo-

mánynak ez a fejezete nagyon meggazdagodott.

Jelentős Gombocz fonétikai munkássága is. Laziczius Gyula fellépéséig ő a magyar fonétika legkiválóbb képviselője, fonétikai tanszéken is megállta volna a helyét. 1906-ban a budapesti egyetem Bölcsészeti Kara az „általános fonétika és a finnugorhangtan” című tárgykörből magántanárrá képesítette. 1900-tól kezdve kitűnő ismertetések és cikkek sorozatát adja ki a fonétika területén, megismeri az első magyar tudományos palatogramokat (NyK XXXVIII) és 1908-ban

Uppsalában E. A. Meyerrel együtt méréseket végez a magyar hangok időtartamáról (Le Monde Oriental, 1907—8).

A „BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF-
COLLEGIUM” –
GOMBOCZ MINT A KOLLÉGIUM
IGAZGATÓJA

Bevezetésemben már mondtam, hogy Gombocz emberi és tudományos egyéniségét az Eötvös-Kollégium ismerete nélkül nem lehet megérteni.

A Kollégium Eötvös Loránd személyes alkotása és az a benyomásom, hogy amennyire feltűnés nélkül, látszólagos visszahúzódással csinálta és vezette, annyira kedves – életművének egyik legkedvesebb – tárgya volt. Eötvös nem ok nélkül volt miniszter: megvolt az akarata

és képessége ahhoz is, hogy nagy kultúrpolitikus legyen. Hét hónapos minisztersége alatt is sokat alkotott és ha engedik dolgozni, tervszerűen átalakítja a magyarközköztatásügyet. (Bartonektól úgy tudom, Ferenc József akaratából kellett távoznia a miniszteri székből, mert megvásárolta Kossuth Lajos levelezését.) Nyereség, hogy visszatért a tudományhoz, de lelki szüksége volt, hogy kiélje magát a tudománypolitikai alkotásban is, és az Eötvös Kollégium megszervezése és irányítása volt az a terület, melyen ezt megtehetette. Nemzetnevelő

munka volt ez, talán a legfontosabb ponton. Sok pénzbe került, de megérte.²⁹

Maga Bartoniek kétszer is mondotta nekem, hogy a Kollégium lényegében Wlassics Gyula alkotása. Ezt ő — a tényekkel ellentétben — Eötvös intencióinak megfelelőleg tette. Fröhlich Izidor az Eötvös temetésén tartott búcsúztatójában kiemelte, hogy Eötvös nem szerette, ha „jótetteiről” beszéltek. A kívülálló valóban úgy látta, hogy a Kollégium vezetésében Eötvösnek nem volt különösebb szerepe. A kurátor évenként egyszer megjelent az

150

év végi tanári konferencián, beszélgetett kedvesen, okosan francia irodalomról, tudományról, új könyvekről, tárgyalt a Kollégium folyó ügyeiről, de nem mondott semmi olyat, ami figyelmünket különösebben felkeltette volna. Pedig mindenről volt tudomása és véleménye. Az okos, művelt, kongeniális Bartoniekkal megbeszélte mindent. A tanárok munkáját élénk érdeklődéssel kísérte, és tudott — bár személyesen nem ismerte őket — egyes diákokról is.

Csodálatos, hogy mennyire el tudta különíteni magát attól a légkörtől, melyet egy Gom-

10* 151

bocz Zoltán, egy Horváth János képviselt. Több volt ez, mint az arisztokrata tartózkodása. A Kollégiumban professzorok részvételével sok esti mulatság volt, sörös vacsorák, kabarék, sokszor csináltunk kirándulást Ercsibe, Visegrádra, a Hűvös-völgybe, ő ezeken soha nem vett részt.

Eötvös Loránd elnöke volt a Bölcsészeti Kar mellett működő tanárképző igazgató tanácsának, és közelről látta, hogy tanárképzésünk lényegében megoldatlan probléma. Tudjuk, hogy a Humboldt-típusú egyetemnek, s így a mi egyete-

152

münknek is, az volt az alap-tétele, hogy az egyetemi tanár tudományszakja területén arról és úgy beszél, amiről és ahogyan akar, s a diák azt az előadást hallgatja, amelyik érdekli. A tanítás és a tanulás teljes szabadságának ez az elve nem volt alkalmas a Bölcsészeti Kar természetes feladata, a középiskolai tanárképzés problémája megoldására. Ennek a hiánynak a pótlására szervezték meg a Bölcsészeti Kar keretében a Tanárképző Intézetet, amelynek a tanárképzés külön feladatait kellett volna ellátni. Ez az elgondolás, mint a pedagógia

sok más logikus elgondolása, teljes csütörtököt mondott. A tanárképző tanárainak külön díjazásért tartott igénytelen előadásai nem vonzották a hallgatókat.

Eötvös Loránd, aki a tanárképzőt „borravaló-elosztó” intézménynek tartotta, más úton kereste a kérdés megoldását. Megalkotta a párizsi École Normale Supérieure mintájára a „Báró Eötvös József-Collegiumot”.

Nem esetleges, hanem Eötvös műveltségében mélyen gyökeröző dolog, hogy francia mintát választott, és a francia művelt-

ség terjesztésének egy hathatós eszközét akarta megteremteni. Apjának franciás műveltsége, francia szimpátiái, Montalembert-rel való barátsága közismert tény.³⁰ Neki magának az volt a meggyőződése, hogy a német hatás kizárólagosságát meg kell szüntetni. (Eckhardt Sándor, i.m. 4: „percer le muraille germanique”.)

De érvényesített a Kollégium megalkotásával egy másik nagy gondolatot is. Az volt az elgondolása, hogy abból a bölcsészethallgatóból lesz jó középiskolai tanár, aki az egyetemen bele tud kapcsolódni tanárai

tudományos problémakörébe. Ő
tehát a hallgatók tudományos
képzésének emelésével akarta
javítani a középiskolai tanárok
pedagógiai nivóját. Az elgondo-
lás fényesen bevált: az Eötvös-
Kollégiumból kikerült tanárok
általános és szakműveltségük-
kel, nyelvtudásukkal, szíves
kollégialis magatartásukkal ki-
emelkedtek minden tanári kar-
ból, és egyetemeinken egyre
több tanszéket velük töltöttek
be.

Az Eötvös-Kollégium léte-
sítésének megértéséhez tudni
kell, hogy Eötvös Loránd (aki
egyetemi tanulmányait Német-
156

országban, főleg Heidelbergben
végezte), 1881-ben Trefort mi-
niszter megbízásából Párizsban
a franciaközoktatásügyet tanul-
mányozta, és ez alkalommal
közelről megismerte az École
Normale Supérieure-t. Ez a régi
főiskola, amelyet Napóleon ala-
pított, a tudományos képzés
elmélyítésével a francia főisko-
lai nevelés egyik legfontosabb
eszköze. Eötvösnek nagyon meg-
tetszett ez az intézmény, és
szilárd meggyőződésévé vált,
hogy Magyarországon is meg-
kell valósítani. Erre azonban
csak minisztersége idejében,
1895-ben kerülhetett sor. Tre-

⑤ téve a
Kollégium
alapítását
máj 1796

fort, akivel Eötvös Loránd közeli rokonságban volt (édesanyja testvére volt Trefort feleségének), nem csinálta meg, bár Eötvös erre többször kérte.

Hogyan valósította meg Eötvös a Kollégiumra vonatkozó elgondolását?

Legfőbb eszköze a Kollégium igazgatója, egy sajátságos, sokszor kíméletlen, de nagy műveltségű és alapjában meleg szívű ember volt, Bartoniek Géza. Bartonieknek mindenkiről megvolt — a hatalmi viszonyokhoz alkalmazkodó, de sokszor attól független — véleménye. Gyűlölt és szeretett, bár véleményét

158

néha megváltoztatta. Eötvösnek minden szavát áhítattal emlegette és feltétlenül követte. Valaha Eötvös egyetemi segéd-erőihez tartozott. Kapcsolatuk még ifjú korukra megy vissza, 1879-ben Bartoniek már asszisztense Eötvösnek. Bartoniek akkor 25 éves, és Eötvös reményeket fűzött tudományos munkódéséhez. De ő nem lelkesedett a fizikáért. Azt a sok matematikus—fizikus, érettségizett fiút, aki kollégiumi tagságért folyamodott, üres fejű és üres lelkű embernek tartotta (az a sajátságos benyomásom volt, hogy ebben Eötvös egyetért

vele) s minél több tehetséges és rokonszenves fiút igyekezett a francia szakra irányítani. Eötvös óriási hatással volt rá — Bartonieknek is az volt a meggyőződése, hogy az egyoldalúan német jellegű magyar műveltséget a francia műveltség kincseivel kell gazdagítani. Eötvös és a magyar tudósvilág látta Bartoniek érdemeit, 1913-ban udvari tanácsosi címet kapott, 1921-ben a budapesti egyetem tiszteletbeli doktorrá avatta.

Az alapot a Kollégium életéhez az egyetemi oktatás és a Bölcsészeti Karon működő

Tanárvizsgáló Bizottság adta. A félévvégi kollokválás és a vizsgálatok **letétele** kötelező volt: ezt a Kollégium mindig a legjobb eredményekkel, játszva teljesítette.

Az egyetemi élet folyt, ahogy a régi Magyarországon folyhatott.

Egy-egy kiváló tanárt, mint Beöthy Zsoltot, Heinrich Gusztávot, Riedl Frigyeszt, Alexander Bernátot, Katona Lajost és másokat százak hallgattak, a kollégisták is hallgatták őket és rajongtak értük. Szerettünk egy-egy tanárt, mint a kitűnő Pasteiner Gyulát, a művészet-

történészt; a történész-hallgatók szerették Fejérpataky Lászlót, akivel régi oklevelet olvastak, hallgattunk egy-egy magántanárt, aki új dolgokat beszélt. Nem katedrára való tanár is volt feles számmal köztük — ezeket erősen bíráltuk és nemigen hallgattuk. Gyakorlatokra alig jártunk: ezeknek a kérdése az egyetemen nem volt megoldva. Ezekben is sikerei voltak Marczali Henriknek, Simonyi Zsigmondnak, Négyesy Lászlónak és másoknak is. Bleyer Jakab és más tanárok német mintára szervezték meg szemináriumukat, de ez nálunk csak egy-egy

162

kiváló tanár esetében vált be. Korlátlan szabadság és kényelmesség jellemezte a helyzetet. Nőtt a doktori értekezések serege, sőt akadt köztük értékes is.

Lényegében az egyetem Bölcsészeti Karának kiegészítése volt a Kollégium.

Akkoriban a természettudományok még beletartoztak a Bölcsészeti Karba, Eötvös azonban olyan bölcsészetkari intézményt létesített, amelyben lényegében csak a társadalomtudományok voltak képviselve. Persze a maga társadalmi szempontjai szerint. Azt az óriási

társadalmi fejlődést, melyben ma élünk, akkor még senki sem látta. Ő a magyar tanárképzés és tudomány emelésére egy archimédeszi pontot akart teremteni. Csinálhatott volna Jogtudományi Kollégiumot, — nem lett volna képtelenség a régi Magyarországon. Vagy csinálhatott volna — ez lett volna talán a legmagátólértetődőbb — természettudományi Kollégiumot. Nem, — ő legbölcsebbnek látta a társadalomtudományi tanárképzésnek tudományos és francia műveltségi alapon való emelését. (Később, a harmincas évek elején alakult a szegedi

164

Eötvös-Kollégium, természet-
tudományos tanárjelöltek neve-
lésére — kitűnő intézmény, de
mélttatása kívül esik az én
feladatomon.)

Megfelelő helyiség hiánya
nem akadályozta Eötvöst terve
megvalósításában. A Kollégium
1895-ben egy szerény bérház-
ban kezdte meg működését
a mai Gönczy Pál utcában,
Kodály Zoltán, Horváth János,
Gombocz Zoltán, Szekfű Gyula,
Zemplén Győző, Zemplén Géza,
Riess Marcel, Balázs Béla,
Laczkó Géza, Szabó Dezső,
Pais Dezső, Trócsányi Zoltán,
Kuncz Aladár, — hogy csak

11-IV 165

néhány nevet említsek találomra a sok közül — még ott nőtt fel, de 1911-ben felépült Alpár Ignác tervei szerint, a Gellért déli oldalán, a Ménesi úton egy nagy kertben a Kollégium román stílusú modern épülete.

A Kollégium — ahogy ez az épület mutatja — nem internátus, hanem nagyigényű nevelőintézet. A diákok elhelyezésére szolgáló szobákon kívül nagy könyvtárterem, társalgó, díszterem, zeneterem, ebédlő, tornacsarnok, tenispálya, nagy kert stb. áll a tagok rendelkezésére.

Eötvös és Bartoniek — amint vasárnap délutáni sétáinkon

Bartoniek elbeszélte — rendkívüli gonddal válogatták ki a Kollégium tanárait és diákjait, s alakították ki a tanítás módját.

A diákok felvételénél elengedhetetlen követelmény volt a jeles érettségi bizonyítvány, ez nagyjából biztosította azt, hogy kötelességtudó emberek kerültek be a Kollégiumba. Sokat számított ezen felül egy-egy nagy pedagógus, így pl. a debreceni Dóczi Imre ajánlása, és különös súllyal esett latba a volt kollégistáké. A felvételi eljárás — különösen később — a folyamodók megvizsgálása-

val járt. Némi előnyt jelentett a nyelvtudás. A tehetősebb értelmiségi családból származó fiúk természetesen többségben voltak. Eötvös arisztokrata volt.

Az intézet tagjait Bartoniek javaslata alapján Eötvös vette fel. Nagyon jellemző a Kollégium önállóságára és Eötvösnek a Kollégium vezetésében való szerepére, hogy egyszer egy nem megfelelő folyamodó kultusz-államtitkári közbelépés ellenére sem jutott be a Kollégiumba. Küzdelem volt, amelyben a Kollégium győzött.

A tagok száma eleinte csak

30 körül volt, később 60, majd az új épület elkészülése idején 100.

Ez a létszám Eötvös szerint nem kedvezett a nevelésnek, s ezért a tagok számát újra leszállította hatvanra.

Eötvös neveztetette ki a tanárokat is, ő határozta meg a tanulmányi kereteket és az előadások formáját. Nem a kereteket és az előadandó anyagot tartotta fontosnak, hanem — és ebben a tekintetben az egyetem nem versenyezhetett a Kollégiummal — igyekezett minél kiválóbb tudósokat beállítani a kollégiumi oktatásba és igye-

kezett ezek legjobb képességeit felhasználni.

Volt még bejáró tanár is. Ilyen volt például Alexander Bernát. Eötvös különösen nagyra becsülte Alexander okos, világos fejét, nagy tudását és magával ragadó tanítási módját. Alexander nem sokszor jött be, talán évenként ötször-hatszor. Jött a hír: Alexander tanár úr ma délután bejön. Előálltak a stréberek, akik gondolták, hogy nála fognak vizsgázni és olyanok, akik filozófiával foglalkoztak. Nem voltak sokan. És „Bernát” jött — vagy nem jött — és meg-

170

beszért a maga nem karcagi ízű, de étellel teli magyar stílusában témákat, adott bölcs tanácsokat. Filozófiai érdeklődésemnek ezek lettek az alapjai.

A megbeszélés-jellegű órákon, a közös étkezéseken a tanár és a hallgató közt baráti kapcsolat alakult ki.

A kollégiumnak megvolt a maga sajátos tanulmányi rendje. Óráink rendszerint este voltak, s a tanulmányi anyag attól függött, hogy a tanár mit szeret és mit tud a legtöbb sikerrel tanítani. Ha a német tanárunk nem volt alkalmas tudományos nevelésre, régi né-

met szövegeket olvastunk vele s bemutattuk dolgozatainkat. A tanár pedig beszélt, beszélt és megtanított bennünket németül beszélni. Mikor pedig Hugo Kleinmayr volt a tanárunk, aki később a gráci egyetemen kapott tanszéket, a német irodalom történeti problémáit tárgyaltuk a legmagasabb fokon, német követelmények szerint. Jött a vizsga? Nekiestünk az anyagnak koncentrált energiával. Kleinmayr igazi német volt.

A franciát szövegolvasás alapján tanultuk, a kezdők Gombocztól s így érthető, hogy első

francia olvasmányunk — bizonyára nem minden nevelési tendencia nélkül — a *Le crime de Sylvestre Bonnard* volt. Utána *Thaïs* következett, majd a *Pêcheur d'Islande*, azután megint France: *Sur la pierre blanche*. A francia szakosok tanulmányait francia tanárok irányították. Ezek a tanárok, akiket az École Normale Supérieure küldött hozzánk, sokszor több évre, a francia filológia kiváló képviselői voltak.

A magyar szakosokkal általános nyelvészeti vagy nyelvtörténeti kérdéseket tárgyalt Gombocz. Kiindult például egy

teljesen világos, romanisztikai példából és rávezetett — a mi élénk közreműködésünkkel — a kitűzött kérdés lényegére. Vagy elővett egy bonyolult, nehéz kérdést, például a magyar nyelv iráni jövevényszavainak kérdését, lehámozta róla, ami kétes vagy nehéz, és szerény ismereteink felhasználásával megvilágította előttünk nyelvtudományunk egy nehéz fejezetét.

Más módon tanított tudományos gondolkozásra Horváth János, aki nekem szintén tanárom volt. *Egy* témáról beszélünk egy vagy több féléken át,

174

nehéz kérdésekről, amelyek éppen akkor foglalkoztatták őt, pl. a Petőfi-kutatás alapproblémáiról. A módszer az anyag aprólékos elemzése volt, az ő egyszerű, de páratlanul szellemes és mélyenjáró modorában, beszélgetés, néha egy-egy dolgotat megbeszélésének formájában.

Ilyenek az emlékeim magyar—német szakos kollégista koromból. Ebben a nevelésben nem volt rendszer — csak módszer és kritika.

Legszigorúbban a klasszikus-filológus diákok nevelődtek. A nagynevű Némethy Gézátnak nem érdekelték az előadásai, sem az

egyetemen, sem a Kollégiumban, de a szövegek olvasásában éppen olyan magas követelményei voltak, mint a Kollégium másik klasszikus-filológus tanárának, a szintén külön, de eszes Gyomlay Gyulának.

Nagy hatású nevelő eszköz volt a Kollégium, illetőleg az Eötvös kezében a történeti oktatás. A magyar történeti oktatás erős német, illetőleg bécsi hatás alatt fejlődött. Gondoljunk a magyar történetírás fejlődésére a XVIII. század végétől fogva. Marczali Henrik, Károlyi Árpád, Szekfű Gyula, Eckhardt Ferenc is erősen Bécs-

176

hez voltak nőve. BG úr erről nem beszélt; Eötvös bizonyára látta, hogy itt nem állnak rendelkezésére sem anyag, sem emberek. A történeti fejlődés könyörtelenül Bécshez köt bennünket. De próbálta a horizontot ebben a tekintetben is szélesíteni. Van néhány adatom, amelyek a mellett szólnak, hogy így volt a dolog.

Az én időmben Mika úr, Mika Sándor tanította a Kollégiumban a történelmet.³¹ Mika úr nagy műveltségű, éles kritikájú ember volt. Széles perspektívával, rendkívül gazdag irodalmi ismereteivel erős hatással

volt tanítványaira.³² Háza és a kollégisták között baráti viszony alakult ki. Egy május elsején társaság volt Mikáéknál akkori Andrássy úti lakásukon, és az erkélyről nézték a munkások felvonulását. A házigazda megjegyezte: „Ezeké a jövő!”

Mika Sándor Párizsban tanult, egy kiváló francia történész, Monod tanítványa volt. Disszertációját Richelieur-ről írta, azután az investitúra-problémával foglalkozott s nagy összefoglalást írt a hűbériség és a keresztes háborúk koráról. Kétségtelennek tartom, hogy Eötvösnek a francia történeti

kritika és művészi előadásmód iránti nagyrabecsülése állította a kollégiumi történeti tanszékre.

Mika meghalt még akkor, mikor én kollégista voltam (1909—1913). Utódául Eötvös Madzsar Imrét neveztetette ki, egy csendes szavú, jó kritikájú és széles látókörű történészt, aki 1938-tól rendes tagja volt az Akadémiának.

1914-ben egy jól nevelt német történészt is kapott a Kollégium, Ernst Moldent, a Neue Freie Presse szerkesztőjének a fiát. Kedveltük és becsültük.

A Kollégium élénk kapcsolatban volt a külfölddel.

Az École Normale-t bizonyos vonatkozásban anyaintézetünknek tekintettük s ennek a tudata élt a párizsi intézetben is. Különösebb kapcsolatunk — egyes kollégistáknak (Horváth János, Sötér István, Janovich Ferenc stb.) az École-ban való tanulmányait leszámítva, — nem volt vele, de mint mondtam, a francia irodalmat az École Normale végzett növendékei tanították a Kollégiumban. Igyekeztünk megtanulni franciául és eljutni Párizsba.³³ Eckhardt Sándor (Le Collège Eötvös, 8.1.—1.4. j) említi a Kollégium svájci, olasz, finn, 180

észt, német, török, bolgár, angol kapcsolatait is. Sok svéd tudós-nak is volt köze a Kollégiumhoz s olasz barátaink közül ki kell emelnem Tagliavini professzort.

A Kollégium egyik legfontosabb nevelőeszköze a könyvtár volt. Az állomány a húszas években megközelítette a 40 000 kötetet. Alapjait Semsey Andor és Mednyánszky Dénes, László fia rakták le. A Kollégium vette meg Szabó Dezső fiatalkori nagy könyvtárát. A Kollégium természettudományi könyvanyaga nem volt jelentős, de társadalomtudományi részében megvolt sok alapvető mű. Képvi- 12-IV 181

selve volt a filológia, a nyelvészet és az irodalom (különösen gazdagon a francia szépirodalom), a történelem, a filozófia kitűnően megválogatott anyaggal.³⁴

A francia könyvek a legszebb bőrkötésben voltak, a német könyvek vászonkötést kaptak. Kivétel volt egy Goethe vagy Kant s a sok német kézikönyv, amelyek eredeti kötésben pompáztak. Ott voltak a francia folyóiratok, teljes sorozatban, a *Revue des deux mondes* és társai, — BG úr büszkeségei. Persze volt sok szép német folyóirat is. Nagyon szép és

182

tudományosan is nagy értékű volt a klasszika-filológiai és történeti rész. Az új épületben remek angol könyveket kaptunk s gazdagodott az olasz anyag is. A szlavisztika területéről is megvolt sok értékes dolog.

A könyvtár nem világnézeti alapon volt összeállítva: az alapokat adta meg bármely irányú fejlődéshez. Ez a könyvtár nevelte a Kollégium reakciós és szabadgondolkodású tagjait egyformán. Eötvös és Bartoniek célja nem valamilyen egységes világnézet kialakítása volt, hanem a műveltség alapjainak a források ismeretével és szabad

kritikával való önálló megteremtése.

És ez a könyvtár a diákok szabad rendelkezésére állt. Nem volt könyvtárosa. Mindenki levehette a polcról bármelyik könyvet, és a tágas, télen jól fűtött könyvtár-helyiségekben olvashatott, dolgozhatott. Használat után a könyvet helyére kellett tenni. Bartoniek naponként háromszor-négyszer is végigment a könyvtáron, egyik nagy öröme volt ez napjának. Ellenőrizte a könyvtári rendet.³⁵ A könyvtár a szabad használat mellett alig fogyott, nagyobb könyvlopásról nem is tudok.

Meg kell emlékeznem a kollégisták nyelvtudásáról. Született francia és német tanáraink voltak, kitűnő angol tanárunk. Németül, franciául többé-kevésbé mindenki tudott, angolul sokan. Nem túlzok, ha azt mondom, hogy lényeges tétel volt ez a régi magyar közműveltségben.

A Kollégiumban a diákok egymást nevelték. Egyenlők voltunk, megbecsültük a munkát, a tehetséget, nem túrtuk a nagyképűsködést; nyíltan, nyersen megmondtuk, kiről mit tartunk. Aki nem akart társadalmunkba beleilleszkedni, azt

— többé-kevésbé barátságosan
— elpüföltük. Ez persze nem
verekedés jellegű valami volt,
— fiatalos, vidám, hangos
sportszerű aktus („lehúzás”).
Ez a módszer kitűnően bevált.
Maga BG úr egyes kollégistákat
bálványozott, s akiket ki nem
állhatott (ilyenek is voltak),
azokhoz a kelleténél is nyersebb
volt.

Mindnyájan egyetemi taná-
rok szerettünk volna lenni, vagy
legalább is főigazgatók. (A több-
ség természetesen középiskolák-
hoz került.) De tudtuk, hogy
az érvényesülési alap a tudo-
mányos munka. Esemény volt
186

számunkra, hogy Stieghelmár
Róbert „harmadéves tanár úr”
Meredithről kapott disszertáció-
témát, Gönczy István „tanár
úr” pedig Kotzebueról, vagy
hogyan Benigny „tanár úr”
Schmidt József professzorral
szanszkrít szöveget olvas.

A különszobát Eötvös az
ifjúság nevelésében helytelen-
nek tartotta. Két személyes
szoba sem volt a Kollégiumban.
Hárman, négyen, nyolcan lak-
tunk együtt, az új épületben
két-két helyiségben, egy dol-
gozó- és egy hálószobában.
Külön íróasztalunk volt és ké-
nyelmes ágyunk. Minden négyes

vagy nyolcas együttesnek volt egy családapja, szerény rendelkezési jogokkal, és az egész Kollégiumnak volt egy diákelnöke, aki néha az igazgatóval tárgyalt.³⁶ A tárgyalás eredményeit az elnök „népgyűlésen” közölte a Kollégium tagjaival. Súlyosabb esetben maga BG úr beszélt a néphez.

Ilyenkor gyakran szerepeltek étel-kérdések. Pl. az alföldi fiúk nem szerették a szalontüdőt, az édesanyánk sokkal jobb tojásos galuskát főzött, mint a Kollégium szakácsnéja. De BG úr nem engedett.

„Aki dolgozik, annak enni
188

kell” mondta Eötvös. A régi épületben hetenként kétszer kétféle húsételt kaptunk két deci borral. (Híres volt a kollégiumi diós palacsinta.) Régen néha eljöttek hozzánk ebédelni a Bölcsészeti Kar egyes tanárai, s Bartoniek igyekezett is egy kis baráti társaságot szervezni a Bölcsészeti Kar tanárai közül. (Eötvös a Bölcsészeti Karban sohasem képviselte a Kollégium érdekeit.)

A vallási meggyőződés nem játszott szerepet a Kollégium életében. Bizonyára Eötvös nevelési elveinek hatása volt az, hogy a közéletben nemegyszer

kiélesedett vallási és politikai ellentétek a Kollégium életében nem tükröződtek vagy ellaposodtak.

BG úr erősen dinasztikus érzelmű ember volt és a katolikus hitvallás buzgó képviselője. (Az volt azonban a benyomásom, hogy inkább illendőségből, mint mélyen gyökerező meggyőződésből; mikor tanszékeket 1916 szeptemberében elfoglaltam, első előadásomban Vámbéry Árminról beszéltem. „Adja ki a Huszadik Században” tanácsolta ő.)

Vallási ellentétek voltak a levegőben, s ezeknek az elhall-
190

gatása modern műveltségünk kialakulása történetének teljes meghamisítása volna. Melich János például csak azt tartotta rendes embernek, aki evangélikus, bár tűrte a kálvinistákat is. A budapesti bölcseleti kar-
nak evangélikus és kálvinista vezérei voltak (Beöthy Zsolt, Petz Gedeon, Domanovszky Sándor, Mauritz Béla). Szekfü Gyulának az volt a belső meggyőződése, hogy a budapesti egyetemnek, Pázmány egyetemének, papi vezetés alatt álló katolikus egyetemnek kellene lennie. Eötvös ritkán szólalt fel a kari üléseken s mindig tárgyi

álláspontból. Goldziher mindig hallgatott, őt nagy tudományos problémái teljesen lefoglalták. Gombocz és Horváth János a Kollégium szellemét képviselték. De nem beszéltek. Nem beszélt Fejér Lipót sem.

Nem írhatom le 1970-ben, hogy a Kollégium haladó szellemű intézmény lett volna. A konzervatív gondolkodású és vallásos nevelést óhajtó embereknek szálla volt a szemében, de a szocialista áramlat sem érezte különösebben magához tartozónak.

Olvassa és hallja az ember, hogy a kollégisták elkülöni-

tették magukat társaiktól az egyetemen. Ez igaz is, nem is. Nekünk különleges nevelésünk volt, de minden derék bölcsész-társunkat becsültük, szerettük.

Nem zavarta a Kollégium belső életét a nemzetiségi kérdés sem. Eötvösnek különös gondja volt arra, hogy a Kollégium tagjai között képviselve legyenek a nemzetiségek. Jeles tanárok és tudósok lettek belőlük, s jól érezték magukat közöttünk. Kedves barátaink voltak a román fiúk. Kiváló külföldi professzorok (köztük mohamedánok) tanultak a Kollégium-

ban. Vidinban — népnyelvi kutatások folyamán — megismerkedtem egy tehetséges fiatal emberrel. Bartoniek, illetve Eötvös felvette a Kollégiumba. Nálunk maradt vagy hét évig, magántanárrá habilitáltak, — ma professzor Ankarában és a törökök legjobb nyelvésze. Egy bosnyák kollégista a perzsa nyelv kiváló tanára volt a szarajevói Bölcsészeti Karon. Kollégista volt az isztambuli egyetem egyik elhunyt nyelvész tanára és Atatürk ankarai főiskolájának történész professzora.

Egy bizonyos: az Eötvös-
194

Kollégium tagjai — vidám diákélet keretében — erősen dolgoztak.³⁷ Bölcs vezetés alatt becsületes munka folyt, és a Kollégium a magyar tudományos műveltséget és a középiskolai tanárképzés színvonalát jelentős mértékben emelte.

A Kollégium új épületének felavatásán Bartoniek Géza a következő mondattal fejezte be beszédét: „Édes Haza, köszönjük a kollégiumot, meg fogjuk szolgálni.” Vajon megszolgáltuk-e?

Eötvös halálával új fejezet kezdődik a magyar tanárképzés történetében, — a húszas évek

politikai irányzatainak egy haj-
tása, a keresztény kurzus, be-
vonul az egyetemre is. Az egye-
temen, illetőleg a tanárképzés-
ben — mint hatalmi tényező —
Kornis Gyula piarista szerzetes,
Klebensberg Kúnó államtitkára
képviseli ezt az irányzatot.
Jellemeznem kell Kornis Gyu-
lát; a mi problémánk most a
rég magyar tanárképzés elvi
kérdéseinek a története, s itt
Kornis és Eötvös szemben áll
egymással. Kornis nem kutató
tudós, de okosan és nagy szor-
galommal ír össze népszerű
munkákat, és még ügyesebben
szövi össze egy ragyogó pálya
196

szálait. Kornis Gyula nem Eöt-
vös Loránd, aki a tudományos
kutatás mestere is és lényegét
látja az egyetem hivatásának,
számító politikus, aki azonban
nem szerzetesi aszkézissel, a
koráramlatok felett állva küzd
eszmékért — ahogyan én vár-
tam volna —, hanem elsősorban
pályáján igyekszik korlátlanul
érvényesülni, hatalmát és jó-
létét biztosítani. Politikai be-
folyásával, nagyipari összeköt-
tetésekkel tízszeres jövedelmet
biztosít magának, bankári villát
épít egy hegytetőn, s felviszi
az Akadémia és a Nemzet-
gyűlés elnöki székének pozíció-
13-IV 197

jáig. Ment volna feljebb is, ha lehetséges lett volna. (Csak egygel nem bírt: az egyházzal. Az őt sohasem szerette.)

Kornis rendkívül tehetséges ember volt, — nagy műveltséggel, nagy olvasottsággal, melynek megszerzésében szerény nyelvismeretei sem gátolták. Gombocz is Kornis csodálói közé tartozott. A tudós típusok, főleg a kortársak megítélésében volt Gombocznak egy kategóriája, melybe csak kevés ember tartozott, „a fölényes eszű emberek”, mint amilyen volt Lazicius Gyula, Kornis Gyula. Gombocz nem tette fel a kérdést,

mire használják ezek a képességüket, csodálta Kornist, hogy okosabban — nem mondom, hogy helyesebben — tud képet adni egy tudományos problémáról, mint az eredeti kutatók — hogy az emberek megítélésében az önzést és a gyengeségeket helyezve előtérbe, gyorsan belelátott értékükbe. Kornis írt egy nagy munkával készült ünnepi cikket Melich Jánosról, be akarva mutatni Melich korszakalkotó munkásságának lényegét, anélkül, hogy ehhez az ismeretei meg lettek volna. Írt két rengeteg munkával készült kötetet a tudós lelki

alkatáról, — a témát azután okosan, helyesen megvilágította Eckhardt Sándor egy pár lapos bírálatban Szekfű Gyula folyóiratában.

Kornis Gyula — Bakócz Tamás a Tanárképzőben, telve bizonyos politikai elképzelésekkel, de a felfelé haladása által követelt hajlékonysággal és kiszámított jósággal.

Erős egyéniség, egészen más embertípus volt munkatársa, Melich János, a Tanárképző alelnöke, kit Gombocz Zoltánnal kapcsolatban már jellemeztem, — itt Kornissal kapcsolatban még mondani kell róla

200

egyet-mást. Melich élénk fantáziájú nagy tudós, ki a magyar nyelvtudomány több területén új utat nyitott. Amilyen rendkívül eszes és ravasz ember, kimagasló nagy tudós, olyan naiv gyermek a politikában. Meggyőződését — erre már céloztam — a Budapesti Hírlap vezércikkei irányítják. Szeret és gyűlöl (mint Bartoniek), gyűlöli a tehetséget, mely saját fejével gondolkozik s politikai chimáeráinak követésében az antiszelekcio csodálatos képviselője. Erről is beszéltem már s még fogok beszélni.

Kornis és Melich a legbizal-

masabb egyetértésben dolgoztak, gyakorlatilag azonos politikai lobogó alatt, Kornis egy miniszterelnöki vagy államfői pozícióért, Melich egy tiszviselőtelepi villáért. A két ember külpolitikai alapfelfogásában is eltérés volt: Kornis mégis meszebb látott és ha hatalomra kerül, angol tájékozódást keres, ami Melich számára idegen volt. Egyben azonban meggyeztek: befolyását mindegyik a maga módján igyekezett minden irányban erősíteni. Mind-egyik a maga módján: Melich a tudós meggondolásaival, Kornis nagyobb hatalmával és ke-

202

vésbé választékos eszközeivel. Ő elment a megtisztelő vacsorai meghívásokig és ajándéktárgyak küldéséig. (Még így is nagyon népszerűtlen volt.)

Ami pedig a mi kérdésünket, a magyar tanárképzés kérdését illeti, ebben a Melich formalisztikus, Eötvössel szemben ellenséges beállítottságú iránya természetesen nem vezethetett egészséges állapotokra. (A gyakorlatban sokat javítottak okos és derék hivatalnokai.)

Küzdelem folyt a Kollégiumnak reakciós irányzatú átalakításáért is.

De a Kollégium szilárdan állt

az Eötvös-féle tradíció alapján, és éppen a húszas években ontotta a kiváló fiatal tudósokat és tanárokat, és nem sikerült a jobboldali irányzat eszközévé tenni. Határozott formában felmerült tehát Bartoniek eltávolításának gondolata.

Egy epizód, amelyben nekem is részem volt, jellemző a Kollégium helyzetére a húszas években.

Eötvös halála után a Kollégiumnak új kurátorra volt szüksége, olyan emberre, aki megvédi a Kollégiumot a feltörő új erők ellen. Bartoniek Teleki Pált választotta. Teleki átértelte

a feladat jelentőségét, vállalta azt, és haláláig hűséggel kitartott a Kollégium mellett.

A húszas évek egyik délutánján Telekinél jártam. Ő volt a Kőrösi Csoma Társaság elnöke, és én voltam a Társaság mindenese. Dolgunk végeztével Teleki megemlíttette, hogy éppen most járt nála Kornis Gyula és Wolff Károly, akik Bartoniek eltávolítását kérték. Ő nem adott nekik határozott választ, de nem zárkózott el az igazgatóváltozás elől (Kornisnak és Wolffnak természetesen megvolt a maguk jelöltje). Én aztán elmondtam Telekinek

körülbelül az ellenkezőjét annak, amit Kornis és Wolff elmondhattak neki. Nem tudom, mi minden történt még ezzel az ügygel kapcsolatban, de egy bizonyos: Bartoniek Géza megmaradt igazgatónak 1927 őszén történt megbetegedéseig (1930 elején halt meg).

Bartoniek után, némi interregnummal, Gombocz foglalta el az igazgatói széket, és ő, az egyik legnagyobb magyar tudós, adta meg, a második kurátorral, Teleki Pállal együtt, a Kollégiumnak azt a tudományos súlyt és díszet, amelyet annak idején az első kurátor képviselt.

Gombocz, aki a Kollégium legelső diákjai közé tartozott, hosszú évekig tanára volt a Kollégiumnak. Bartoniekhez a legbensőbb szellemi és morális kapcsolatok fűzték. Annyira összeforrt a Kollégiummal, hogy semmiféle irányváltoztatásra nem volt hajlandó. Tökéletes harmóniában Teleki Pállal, vezette a Kollégiumot Eötvös és Bartoniek szellemében egy szörnyű időben, Gömbös Gyula kormányzása alatt is, váratlan haláláig, 1935-ig.

Nagyon jól érezte magát a Kollégiumban és ideális igazgató volt.

Szerette az ifjúságot. Kereste a kollégisták társaságát és végtelenül kedves tudott lenni hozzájuk. Ha kedve kerekedett, elvitte őket vacsorázni vagy az Operába. Tánciskola, garden party tarkította akkoriban a kollégiumi életet.

S a fiatalság rajongott érte. A Kollégiumban diákkora óta glória övezte „Gombocz urat”, melynek legfőbb ápolója Bartoniek volt, s ennek a glóriának fénye messzire világított. Ezt a fényt tükrözi Sőtér István regénye, a *Fellegjárás* (1939), *Játék és valóság* című tanulmány-kötetének „Két iskola” c. 208

fejezete (1946), Jankovich Ferenc önéletrajza, *A magam emberségéből* (1967) és Képes Géza verse, *Egy nyelvtudós emlékezete* (1943) és sok megemlékezés.

Ilyen volt Gombocz Zoltán. Nem mintakép, — egyéniség. Munkás, vidám, ragyogó emberi élet, — a mélyén a legsúlyosabb pesszimizmussal.

Nem volt szükség BG úrnak a kellő mértéket messze meghaladó gorombaságára, nem volt szükség őrmesteri rendszabályokra (volt igazgató, aki — teljes csóddal — ezekkel kormányzott) s ha a Gombocz

idejében baj volt, elég volt egy csendes szó az elhárítására.

Egyszer mégis úgy látszott, hogy Gombocz — minden tekintélye és Teleki támogatása ellenére is — elbukik. Szóltam már arról, hogy a Kollégium tagjainak szellemi és világnézeti fejlődését senki és semmi sem korlátozta. Így természetes, hogy a baloldali politikai irány a Kollégium ifjúságában is lelkes követőkre talált.

1932 májusában a rendőrség kommunista „összeesküvést” fedezett fel a Kollégiumban. Nagy volt a baj, de Gombocz megbirkózott vele. Az egyetemi

210

ügyek teljes hatalmú intézője Szily Kálmán államtitkár volt, egy jóakarátú, páratlan buzgalmú, de politikai vaksággal megvert ember. Szily sokat foglalkozott az ügygel. Hogy mi minden hatott Szilyre, nem tudom, de egyszer csak arra ébredtünk, hogy a Kollégiumot fenyegető veszedelem elmúlt. Valószínűleg része volt ebben azoknak az esti előadásoknak, és az előadásokat követő egy-szerű, de kedélyes vacsoráknak, amelyeket Gombocz rendezett, és amelyeken Szily is mindig részt vett.

1950-ben, az úgynevezett személyi kultusz idején, a Kollégium működését a hagyományos formában felfüggesztették.

De most feltámadóban van a Kollégium: időálló hagyományai alapján egy nagyjelentőségű marxista—leninista szellemű nevelőintézet készül — részben már készen is van — a Ménesi úti palotában.

Őseitől erős, robusztus szervezetet örökölt, hatalmas — nem magas — gömbölyű alakot, gömbölyű, szép fejet. Nevét, ezt a különleges, régi magyar ragadványnevet, valószínűleg az ősök testalkatának köszönhetette a család. (1916 táján néha egy 12—13 éves pufók parasztfiú, Jancsi, látta el a Kollégiumban a portai szolgálatot. Egszer bemegyek, kérdem Jancsi-tól: „Van valaki az igazgató úrnál?” „Van, de nem tudom

ki, — a többiek úgy csúfolják, hogy gomboc” — és Jancsi jót nevetett.)

Egyéniségének fő vonása a nyugalom, a higgadság, a biztosság volt, a nagyképűség teljes hiánya. Sohasem láttam felháborodva, a legsúlyosabb helyzetekben is egyszerű módon, természetes hangon fejezte ki véleményét. Mikor a legmérgezetebb támadás érte, plágiummal vádolta az a szegedi nyelvész, aki József Attilával kapcsolatban is megörökítette a nevét, néhány higgadt sorban válaszolt.³⁸

A higgadsághoz természetes egyszerűség járult. Kovalovszky Miklós „Gombocz hidegnek látszó kimértségéről, félelmetes szabatoságáról” beszél (8. l.). Ezt én nem éreztem. Igaz, hogy ő egy nagy tanszék súlyos munkájában érintkezett vele, én pedig egy kedves közös stúdium, a turkológia dolgaiban.

Élete alaphangulatát a munka öröme adta. Mindig jókedvű volt, érzékeny minden örömrre. Eleme volt a finom humor, s ebben elment France szarkazmusáig. Ez volt világnézetének az alapja. Beteg világnézet, ez. Pedig erős, mély

érzései voltak, volt benne egy gyermeki vonás.

Nem tartozott azok közé a tudósok közé, kik egy nagy hatáskörű, nagy jövedelmű fényes pályát akarnak befutni vagy megalomániás ragyogásban élik ki magukat, — egyszerű ember volt, ambíciókkal, örömmel, de elsősorban a problémák érdekelték, a problémák meglátása és megoldása volt a legnagyobb öröme. Ebben élt, — igazi tudós volt.

Fent beszéltem kollégiumi munkájáról. Valaki — aki nem érti meg sem Eötvös Lorándot, sem Gomboczot — felteheti

216

a kérdést: ha Gombocz francia szakos tanára volt a Kollégiumnak, miért nem dolgozott ki rendszeres előadásokat a francia irodalomról és nyelvészetről. Miért nem igyekezett érvényesülni ezen a ragyogó, világhírt adó területen? Tévedés lett volna. Neki volt egy másik szakja, melyben igazán nagy volt és amelyhez hűnek kellett maradni. (Tévedés lett volna az is, ha a Kollégium ilyen módon versenyez az egyetemmel. A Kollégium egyéniségek nevelésére, a kritikai gondolkozás mélyítésére törekedett, ebben volt a jelentősége, és a

Kollégiumnak ezt a törekvését szolgálta Gombocz, mikor France regényeit olvastatta. Megvolt benne a tudós hiúsága is, de mélyen elrejtve és ez néha sajátságos formában nyilatkozott meg. Maximális követelményei voltak saját munkájával szemben, minden kötelességét igyekezett túlzás nélkül, de mintaszerűen teljesíteni; de sohasem panaszkodott, ha mellőzés érte, vagy pedig félreértették. Nem törekedett sem hazai, sem külföldi elismerésre, de minden elismerést őszinte, csendes örömmel fogadott.

Sok megragadó, jellemző volt

nást adhatnék Gombocz jellemének rajzához, sokkal gazdagíthatnám a fenti általános képet. Megpróbálok egyet-mást elmondani.

Munkásságát ismertette az előző fejezetekben volt alkalmam éles logikájáról, mély kritikájáról és az igazság iránti érzékéről beszélni. Néha nem hittem az eredményeiben, de bebizonyosodott, hogy igaza van. Ma már azt tartom: — ő mondta, tehát alighanem igaz. Beszéd közben kedvelte az oxymoront, az ostobaság mezébe öltöztetett bölcsességet. Például: „Míg a köznyelvi adatok

kal dolgozom, minden világos. De ha előveszem a népnyelvi adatokat is, összezavarodik minden.”³⁹ Egy másik ilyen mondata: szívesebben olvasok ostobaságokat egy szép könyvből, mint okos dolgokat egy csúf könyvből. (Itt aztán nem kell messzire menni. Sohasem érzem a silány kiállítás zavaró hatását annyira, mint Gombocz írásai olvasásakor.)

Tudása, biztos ítélete minden szavában megnyilvánult. Nem póz volt ez, hanem veleszületett természetes tulajdonság. Beszéd közben nemigen használta ezt a fordulatot, hogy „nem tu-

220

dom”. Ha kérdeztünk tőle valamit, arra óriási tudása tárházából mindig tudott választ adni. Nem mindig azt a választ kaptuk, amit vártunk, de mindig olyat, amitől okosabbak lettünk.

Műveltségével valósággal elkápráztatott bennünket. Ebben kedve telt. Ételről, italról, a könyvköttetésről, a cipőről, a sósborszeszről és ezer más dologról élvezettel és örömmel — tudásának tárházát a gazdag ember büszkeségével mutogatva — beszélt. Nem volt zene-rongó, de könyv nélkül tudta a Lohengrint. Úgy ismerte

Jókait, mint a tenyerét. Szinte könyv nélkül tudott részleteket sok regényéből. Még idősebb korában is gyakori éjszakai olvasmánya volt. Ezen maga is nevetett. De a *Le rouge et le noir*t tartotta — Horváth János-sal együtt — a legtokéletesebb regénynek.

Felvilágosítása sosem volt sértő, sosem volt fölényes.

Egy-egy szellemes, csípős megjegyzést néha megengedett magának, olykor írásban is, de sohasem bántott meg senkit. Igazi polémiaja sohasem volt. Ezt magyarázza tudásának biztos alapja, óvatossága, szigorú

222

önkritikája, meg az a rajongás és tisztelet, mellyel körülvet-tük.

Szerettük, sok barátja volt. Ezekben nem volt válogatós. Ritkán érzett valaki iránt elemi ellenszenvet. De különösen szeretete Csüry Bálintot, Klemm Antalt, Zichy Istvánt, Bóka Lászlót, A. Sauvageot-t, a Kollegium francia tanárát. Állásfoglalásaiban természetesen a tehetséget, a munkát és a tisztességet képviselte, de engedményeket tett a kényszerítő mellékkörülményeknek. (Egyben volt érzékeny — s ezt nem is leplezte —, gyűlölte a vizsgai

ajánló leveleket.) Jól látta és nagyon lenézte a közönséges embertípust. Megdöbrentünk, mikor egy irodalomtörténeti tanszék betöltésénél a rendkívüli tehetségű, de csendes Horváth Jánossal szemben, ennek kevésbé tehetséges, de mozgékony ellenlábasát pártfogolta.

A józanság, humor és szarkazmus alapján érthető meg Gombocznak a régi Magyarország társadalmi életébe való beilleszkedése. Szily Kálmán sohasem feledkezett meg dzsentri-voltáról (még kevésbé az újdonsült dzsentri, Hóman Bálint).

Berlinben a Collegium Hungaricumban erős volt a dzsentri áramlat, nem volt teljes értékű ember, aki neve elé nem tette a „von” prepozíciót. Berlinben Gombocz is odatette, illetőleg megengedte, hogy odategyék. Jól esett Gombocznak, hogy elkísérhette Klebelsberg Kúnót északi útjára, hogy barátja volt a magyar, a porosz kultusz-miniszternek, Zichy Istvánnak, aki különben derék ember és érdemes tudós volt. Életének ebben a korszakában emlegette — igaz, egy lólopási anekdotával kapcsolatban — első ismert nemes őst. Ezekben a dolgok-

ban engedett a kor áramlatának, s részben ezzel magyarázom azt is, hogy csatlakozott Hóman Bálint hun—magyar teóriájához.

Nem azért szerettük, mert mindig kíméletes, mindig tapintatos volt hozzánk, hanem egyéb jeles tulajdonságaiért. De valóban mindig kíméletes és tapintatos volt.

Jellemző a következő anekdota egy kollégiumi kabaréból. Gombocz francia szöveget olvasgat s ebben előfordul a fenêtre szó. „Mi az kérem, hogy fenêtre?” „Fenêtre, — az kutya.” „Hát igen, kutya, kutya, de itt

jobban illik az ablak jelentés. Tessék megpróbálni.”

Egy-egy mondása szájról szájra járt.

Említettem, hogy igazgatósága idejében Teleki Pál volt a Kollégium kurátora, Teleki Pál, akire súlyos politikai gondok nehezedtek, az összejevelekről mindig elkésett. Gombocz így védte: „Teleki — életben egyszer elkésett egy félórát és azt nem tudja behozni.” Az ilyeneknek persze gyakran olvasmányi alapja volt.

Az egyetemi előadások kérdése ma sincs megoldva. Simonyi beteges volt, nem akart nagy hall-

gatósgot, nagy előadóterme — reggel 8 órakor — kongott az ürességtől s rendesen cédu-lákról, halk hangon kevésbé érdekes dolgokról beszélt. 10—15-en nagy örömmel jártunk szombati gyakorlataira. Itt elemében volt, s elemében volt tanszéki és tanszéken kívüli megbeszéléseken, ezeken tanított, nevelt, — nagy hatással. Gombocz előadóterme zsúfolva volt, gyakorlatokat és tanszéki megbeszéléseket is tartott, de hiányzott belőle Simonyi közvetlensége, Melich romboló és építő kritikája.

Előadásait előre megszerkesz-

228

tette. Pontosan leírva csak az adatok voltak, a magyarázó szöveg vázlatosan — törlés és betoldás nélkül. Sohasem tévedett az adatok útvesztőjébe, minden mondata logikus, kicsiszolt, hibátlan volt. Állva beszélt, minden szónokiasság nélkül, egyszerűen, teljes biztossággal, sokat adva a formára — külső megjelenésében is.

Előadásainak formai tökéletességek mellett természetesen súlyos tudományos tartalmuk volt. A Gombocz-óráknak hangulata volt.⁴⁰

Az anyag kiválasztása, tudományos boncolása, az előadot-

15-IV 229

tak elrendezése, felépítése a tanári előadóművészet magas fokát képviselte.

Előadásainak tartalma: a magyar nyelvészet akkori állásának irodalmi utalásokban is tökéletes összefoglalása.

Munkáinak megfelelő megjelenési formájával, idegen nyelven való kiadásával nem törődött. Ellentéte volt annak a tudósnek, aki jelentéktelen, sokszor hibás adalékait egy díszes akadémiai sorozat külön számaként jelenteti meg. (Összeűjtött műveit is szegényes formában adta ki a régi akadémia.)

Nyelvész-kortársai és tanítványai munkásságának elismerésében kelleténél tartózkodóbb volt. Élvezte az éles kritikát, bár ez neki nem volt kenye-re, — Lehr Albert harcát Simonyi ellen, — Asbóthnak Munkácsi *Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben* c. művéről írt bírálatát. Ezeken ő mulatott, bár nagyra becsülte Simonyit is, Munkácsit is. Melichet, mondom, nagyra tartotta, de erről sem beszélt. A fiatalokkal szemben nagyon fukarkodott a dicsérettel. Munkásságukat inkább bírálta, de legtöbbször hallgatott róluk.

Érdekesen írja le vizsgáztató módját Kovalovszky Miklós (i.m. 4). Gombocz a vizsgázóban a gondolkozó embert kereste. Erre a vizsga (mai egyetemi gondjaink egyik legsúlyosabb kérdése) aligha alkalmas. Tőlem (fonétikai kollokviumon) azt kérdezte: hogyan képezzük az *r* hangot? Ilyen az igazi vizsgai kérdés.

Tanszékén tanítványai szabályszerű beiskolázásával nem törődött, sem pedig egy magántanári kör kialakításával. A fiatalokkal — egyes hallgatóival is — és a nem egészen fiatal régebbi tanítványaival meleg

baráti viszonyt tartott fenn, szerette őket és szórta rájuk barátsága, tudása és kritikája kincseit. Természetes, hogy az új nemzedék fiataljai között voltak olyanok, akik — különösen Melichnek szinte korlátlanul érvényesülő ferde tudománypolitikája következtében — mellőzve érezték magukat. Melich, Gombocz és a legtehetségesebb fiatalok között súlyos ellentétek kezdtek kifejlődni. Ezek a fiatalok a hatalom átvételére törekedtek, de a helyzet Gombocz haláláig lényegében barátságos maradt és nem változott.

Gombocztól bármilyen sokat
tanultunk, ő voltaképpen iskola
hátrahagyása nélkül halt meg.

AZ UTOLSÓ ÉVEK

Az 1921-ben kiadott *A bolgár-
kérdés és a magyar hunmonda*
(MNY XVIII) című tanulmány
megjelenése után egyetemi elő-
adásait, az Etimológiai Szótár
három füzetét és néhány elvi
fejtegetést leszámítva, — Gom-
bocz súlyosabb dolgot már nem
írt.

Az 1921. év őszi félévében
mint a magyar nyelvtudomány
nyilvános rendes tanára meg-
kezdte előadásait a budapesti
egyetemen. Hangtörténetet ta-

nít, majd történeti alaktant, jelentéstant, mondattant, sorra veszi a jövevényszavak területéit, de előadást tart a nyelvészeti módszertanról, a fonétikáról és a fonológiáról is. Ezek az előadások — világos, alapos, nagy jelentőségű összefoglalások — mint egyetemi jegyzetek, sajnos, nem megfelelő formában jelentek meg.⁴¹

Gombocznak mintaszerű tanári programja van, s ezt a programot mintaszerűen valósítja meg.

A húszas évek második felében fordulat következik be Gombocz életében. Az ötvene-

dik év körül van, nagy szellemi és testi ereje teljességében. Idejét nagy mértékben igénybe veszik hivatalos feladatok és a reprezentálás, mely nem is volt ellenére. 1930-ban — már említettem — Klebelsberg miniszterrel utazást tesz az északi államokban, és Finnországban találkozik régi barátaival. Az 1927/28. tanév I. és II. félévében vendégtanára a berlini egyetemnek, 1928-tól igazgatja az Eötvös-Kollégiumot. Az utóbbi hivatala különösen sok, egyébként kedves kötelességgel járt, s mindez erősen gátolta a tudományos munkában. Ezek

mellett — fiatal korától —
főtámasza a Magyar Nyelv-
tudományi Társaságnak, 1933-
tól kezdve az Akadémia igaz-
gatósági tagja s az I. osztály
elnöke, 1934-ben a bölcsészeti
kar dékánja. Nagy elfoglaltsá-
gában a megöregedés gondolata
is kínozza. „Irtózva emlegette
az aggkor terhét”, írja Kova-
lovszky Miklós (9. l.). Ekkoriban
hirtelen — nagy csodálkozá-
sunkra — elkezd rendkívüli
módon dohányozni. Ő, aki soha-
sem dohányzott, 80—100 ciga-
rettát, néha többet, szí el napon-
ként. Mi — állandó kínálására —
vele cigarettáztunk, persze sze-
238

rényebb keretek között, s meg-
nyugodtunk, — ő mindig tudta,
hogymit csinál. Azt hiszem, jól
tudta most is.

Így telnek az évek, kevesebb,
de elmélyült nyelvtudományi
munkával. Főleg a funkcionális
szemlélet foglalkoztatja.

1932-ben a sok dohányzás
következtében infarktust kap.
Akkor megmentik, de 1935-ben
a roham megismétlődik. Május
elsején történt, kari ülésen.
Mikor az ülés előtt üdvözöltem,
szokatlanul sápadtnak láttam.
Az ülés napirendjén szerepelt
a rektori elektorok megválasz-
tása. Mint elnöklő dékán olvasta
239

a lajstromot: Domanovszky Sándor. Megismétli: Domanovszky... Miért? Felnéztem, a Sándor szót már nem mondta ki másodszer, lehanyatlott a feje, aztán ő maga is, — meghalt. Bekövetkezett az óhajtott szép halál, hirtelen, munka közben. Mi továbbmentünk, sírva, megdöbbenve, nélküle.

Most 93 éves volna. (Melich 92 éves korában halt meg.) Megtalálta volna a helyét azok között a páratlan perspektívák között is, melyeket a magyar nyelvtudomány fejlődésében a népi demokrácia nyitott.

Az Eötvös-Kollégium székházának hatalmas román bejárata felett két jól megformált bagoly, a filozopter jelképei, bámult vakon a nagyvilágba. A baglyok már nincsenek ott, de a falakon belül még kísért Bonnard Szilveszter és Gombocz Zoltán szelleme, egy új világban, melyben nem mozognak idegenül.

JEGYZETEK

1. Gombocz Zoltán emlékezete. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 36. sz. 1936, 22 l. + 4 l. bibliográfia Urhegyi Emiliától.) – MNy 1936.
2. Nyelvtudományi Közlemények XLIX (1935).
3. MNyTK 91. sz. 1955, 19 l. (a 19. lapon jegyzetben bibliográfiai adatok).
– A Gombocz Zoltán temetésén elhangzott beszédeket és a róla szóló megemlékezéseket kéziratként öccse, Gombocz Endre adta ki „Gombocz Zoltán emlékezete 1935” címen. – Az Eötvös-kollégisták volt tagjainak „Szövetségi Évkönyvében” (XIV – XV, 1937) rövid megemlékezést írtam (3 – 11). 1938-ban Zsiral Miklós, 1940-ben Laziczius Gyula és Pais Dezső gondozásában jelent meg egy-egy füzet a Magyar Tudományos Aka-

déma kiadásában Gomboez Zoltán Összegyűjtött Művel címen.

4. Alexandre Eckhardt, Le Collège Eötvös. Budapest 1947. 15 l. Kedves, szépen megírt füzet, a francia vonatkozások alapos rajzával, három nagy kollégista, Szekfü Gyula, Szabó Dezső és Kodály Zoltán mesteri jellemzésével.
5. Lazarillo de Tormes élete.
6. Ez alighanem Becker hatása, esetleg Szilnyeié, de nem Simonyé. Mikor Simonyinak diák koromban panaszkodtam, hogy küzdök Paul nehézkes könyvével, azt mondotta: „Ne tegye, nem érdemes.” Igaza volt: a módszert könnyebb olvasmányokkal is el lehet sajátítani, de Paul műve — bár elavult — a legokosabb könyve a nyelvtudománynak.
7. A régi magyar ételnevek eredetéről MNy I, — A bor. Uo. II.
8. L. fent.
9. Egy ki nem írt mássalhangzó, pl. a német *beobachten* szóban, az *e* és *o*. között. A franciában ritka.
10. Forstudier til tyrkisk lydhistorie,

11. Das Schriftmongolische und die Urganundart phonetisch verglichen. JSFOu XXI.

12. 1912-ben németül is kiadta Munkácsi Bernát a Keleti Szemle XIII. kötetében. Pár évtized óta külföldön is, Magyarországon is — nálunk Liget Lajos vezetésével — nagy sikerrel dolgoznak az altáji nyelvtudomány művelői. Az uráli nyelvészet ettől függetlenül szintén virágzik. Vannak eredményei az urál-altáji hasonlításnak is, külföldön ezzel több, kiváló tudós kísérletezik, nálunk Fokos-Fuchs Dávid írt egy szép munkát az urál-altáji mondattani egyezésekről.
13. És még szélesebb alapon készíti a Bulgarisch-türkische Lehnwörter új kiadását Ligeti Lajos. Eddig megjelent ide tartozó cikkeinek bibliográfiája: Acta Orientalia XV (1962, Ligeti-Emlékkönyv), 7 skk. L. a MNy és a „Sächs. Akad. d. W. — Jahrbuch” újabb köteteit is. Ligeti Lajos 1960-ban kiadta Gomboez utolsó ismert elgondolásait a témáról, 1930-i előadásait, „Honfoglalás előtti bolgártörök jövevényszavaink” címen (Nyelv-

- tudományi Értekezések 24). — Velem együtt Palló Margit, Vásáry István és mások is adtak új magyarázatokat.
14. A csuvasok ma ott laknak, ahol a Volga délre fordul, Kazántól délnyugatra; valamikor Attila kora után váltak ki a kaukázusi hun-bolgárokból.
 15. Másképpen, de aligha helyesen Paasonen: NyK XLII, 40.
 16. A kipesakban bizonyos szóközépi explozívák zöngésülnek, pl. *kobuz* lesz a régi *kopuz*ból, a szóvégi *g* hang, *w*, *u* alakban jelenik meg, pl. *tau* 'hegy' < *tag*, *tag* stb.
 17. Ellenben súlyos formában vetődnek fel bizonyos mongol vonatkozású problémák. A kazár birodalomban vannak mongol nyomok, de az említendő problémák a hun-bolgár nyelv ázsiai történetének korába tartoznak.
 1. Sokáig kísértett a magyar tudományos irodalomban az az elmélet, hogy a magyarban mongol vagy mongolos jövevényszavak vannak. Ezt Gombocz 1912-ben elutasította. Újabb részletes vizsgálatnak vetette alá a

- kérdést Ligeti Lajos (NyK 1935), szintén tagadó eredménnyel. 2. Említettem, hogy a bolgár (és a csuvas) nyelvekben a többi török nyelvek z-je *r*-rel van képviselve. Törökökkel egyező mongol szavakban szintén *r*-et találunk, nem-bolgár *š* helyén pedig sokszor *l*-et, — ugyanígy a mongolban. A nem-bolgár *si* a bolgárban *ši*, ugyanígy a mongolban. Ezek a jelenségek a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavaiban is tükröződnek. Magyarázatuk az őstörök hangtan legnehezebb kérdései közé tartozik, részletesen itt nem lehet róla beszélni. L. Gombocznak a Ligeti által kiadott előadásában, 15. l.
18. L. cikkemet, magyarul: NyK LXVIII (1966), t. ímetül: Acta Linguistica Hung. XVI (1966).
 19. A honfoglaló magyarság kialakulása, Budapest 1930. 121. l.
 20. Népünk és Nyelvünk, 1931, Szeged; legújabban Mándoky István találta több kun eredetű tájszót (NyK, sajtó alatt).
 21. Eredményeit a régi magyar személy-

- névadás szempontjából számos cikkben bővítette Pals Dezső, Rásonyi László és magam is.
22. A szótárra az Akadémia hirdetett pályázatot Heinrich Gusztáv főtítkárra kezdeményezésére.
 23. Györfly György, e rendkívül nehéz kutatási terület mai képviselője szerint „a klasszikus irodalmi, a régi magyar hagyományi és korabeli földrajzi ismeretanyag elkülönítése terén Gombocz Zoltánnak vannak a legnagyobb érdemei”. Krónikáink és a magyar történet, 1948. 48. l.
 24. Ez utóbbiban pár év múlva meg is találta Fehér Géza: Kőrösi-Csoma Archivum I.
 25. Azt hiszem, hogy ez „Don(i) Magyar”, L. MSFOu LXVII (1933).
 26. NyK 1909, Klebelsberg-Eml. 1925* Ung. Jahrb. 1928.)
 27. * = valami veláris magánhangzó.
 28. L. cikkemet: MNy 1942.
 29. Környei Elek: Eötvös Loránd, a tudós és művelődésszorgoskodó írásából. Budapest 1964.
 30. Sötér István, Eötvös József, 1967.
 31. Nevéhez hozzátettük az úr jelzőt, mely minősítő cím volt a Kollégiumban és nem járt ki mindenkinek, csak ilyeneknek, mint a Kegyelmes úr, BG úr, Horváth úr, Gombocz úr, Mika úr, Szekfü úr, — vagy tréfából nem első éves kollégistáknak, hogy tekintélyüket a golyák előtt emeljék.
 32. Mályusz Elemér kollégám közlése.
 33. Szépen és okosan rajzolja Eckhardt Sándor a Kollégiumnak a franciákhoz való viszonyát (l. m.). Bartonlek Franciaország rajongója volt — írja a 4. lapon — és Georges Perrot, az École igazgatója, küldött neki egy „normalient”, hogy szervezze meg a Kollégiumban a francia tanulmányokat. Ez senki más nem volt, mint Jérôme Tharaud. Utána jött Lucien Bézar, jeles nyelvész, Henri Lebeau, Jean Regnier (elesett az első világháborúban), Huber Morand, René Bichet (Alain Fournier és Jacques Rivière barátja), Aurélien Digeon, kitűnő anglicista, egyetemi tanár, Maurice Taillandier, Charles Baux, Jean Mistler, Jean Carrère, Aurélien Sauvageot (nyel-

vész, főiskolai tanár, a budapesti egyetem tiszteletbeli doktora), Georges Deshusses, Guy Turbet-Delof, — csupa kiváló egyéniség, akik hazájukban is szerepet játszottak.

34. Részletesen Eckhardt Sándornál (6. l.).
35. Egy ilyen alkalommal BG úr látja, hogy az egyik kollégista fejfelé tesz vissza egy könyvet. Odaszól: „Kírem [így] — mit csinál? Magát lehetne így elhelyezni, de azt a könyvet nem, — annak lelke van.” Megjegyzem, az ő megjelenése volt az oka a diák zavarának. Szerettük, de nagyon féltünk tőle. Megesett, hogy szobájából kimenet töröltük le a szőnyegen a cipőtalpukat, és akkor kopogtunk az ajtón. A cipőtalp letörlése egyike volt a kollégiumi tízparancsolatnak.
36. Egy másik tétel a tízparancsolatból: Tiszteld a kort és az elnökört.
37. Pais Dezső: MNyTK, 99. sz. 22–23. Laczkó Géza, Királyhágó. 1936.
38. MNy 1931: 142.
39. Ezt ő nem hitte. Jól látta Csűry Bálint munkássága jelentőségét. Lényegében ugyanaz volt a véleménye, mint Melich

Jánosnak vagy ma Bárczi Géának. Papp Lászlónak, Imre Samunak, Deme Lászlónak. Ma az Akadémia Nyelv-tudományi Intézetében órási munka folyik a népnyelv kutatásában.

40. Kovalovszky Miklós így jellemzi a Gomboczot körülvéző egyetemi hangulatot: „Első mondataival megriasztott bennünket. A hangulatkeltés vagy megnyerés legkisebb észrevehető szándéka nélkül, hűvösen tárgyilagos, szinte személytelen hangon szötte kikerkedő mondatait. Úgy szólt hozzánk, gyámoltalan, tájékozatlan tömeghez, olyan magától értetődő, már-már fölényes természetességgel, mint aki tegnapi előadását folytatja. Egyszerre és váratlanul nyakig merültünk a fonétika ismeretlen mélyvizébe. Soha nem hallott idegen műszavakban botladozott a tollunk, a katedra és a füzet közt megoszlott figyelemmel igyekeztünk egy-egy elröppenő mondatot lerögzíteni. Rádt kolléganők a fuldokló pillantásával tekintettek körül segítségért. A professzor pedig látszólag tudomást sem vett kétségbeesett erőlködésünkről.

Rövid karjával a katedrára támaszkodott, a beszéd lendületében játékosan himbálódzva néha hátra, majd előre lépett, vagy függőlegesen a táblához fordult, és határozott, tisztán vésett betűkkel, amelyek egyszerre tükrözték fegyelmezett külső emberi megjelenését és gondolatainak kristályosságát, felírt egy-egy példát. (Egy hónap múlva már észrevettük, hogy sokan utánozzák az írását.) A váratlan erőpróba nem ártott meg senkinek. Bizonyára szándékosan dobott be minket rögtön a mélyvízbe, hogy próbára tegyen bennünket, és a szellemi erőfeszítés igényét ébressze fel bennünk. Ezeken az első izzasztó órákon választódtak ki az egyarcú tömegből azok, akik egyre csillogóbb szemmel, a feléjük áradó szavak megnyilvánuló értelmének fényében boldogan követték a Mestert." (I. m. 3–4.) — Ellentétül eszembe jutnak Melich János előadásai. Ezek is telve voltak súlyos tudományos anyaggal, de nem voltak megszerkesztve. Melich állandóan csapongott, előadta új elméleteit, ahogyan éppen az eszébe jutottak:

„Mit mond erről a kérdésről Simonyi tanár úr?” tette fel a kérdést. „És mit mond Melich János?” És előadta saját nézeteit, szemüvegét nem is a homlokára, hanem a hajára feltolva.

41. Tudományosan is szépen boncolja egyetemi előadásait Kovalovszky Miklós, I. m. 15 skk.

BIBLIOGRÁFIA

GOMBOCZ ZOLTÁN MŰVEI

- Nyelvtörténet és lélektan* (= Nyelvészeti Füzetek 7). 1903.
- Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink* (= MNyTK 7). 1908.
- Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (= MSFOu XXX). Helsinki 1912.
- Árpádkori török személynéveink* (= MNyTK 16). 1914.
- Magyar Etymológiai Szótár*. 1914–1935. Melich Jánossal együtt (Töredék).
- Nyelvtörténeti módszertan* (= A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve, I/14.) 1922.
- A magyar történeti nyelvtan vázlata. IV., Jelenléstan.* (= Tudományos Gyűjtemény 16.) Pécs 1928.
- Cikkeinek teljes jegyzékét* l. Zsiral Miklós: Gombocz Zoltán irodalmi munkássága c. bibliográfiájában. NyK XLIX (1935) XVII–XXIII.

- Egyetemi előadásait* l. Urhegyi Emília: Gombocz Zoltán egyetemi előadásainak jegyzéke c. bibliográfiájában. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 36. szám. 1936. 23–26.

MEGEMLÉKEZÉSEK GOMBOCZ ZOLTÁN RÓL

- BALASSA JÓZSEF: Gombocz Zoltán. Magyar Nyelvőr LXIV 73.
- BÓKA LÁSZLÓ: Gombocz Zoltán. Apolló-Füzetek 5. szám.
- ECKHARDT SÁNDOR: Egy nagy tudós halálára. Magyar Szemle XXIV/2. 182–184.
- JULIUS V. FARKAS: Zum Geleht. Ungarische Jahrbücher (Gombocz-Gedenkhft). XV. 365–366.
- GOMBOCZ ENDRE: Gombocz Zoltán emlékezete. Bp., 1935.
- LAURI HAKULINEN: Zoltán Gombocz. Virittajð XXXIX 287–289.
- KÉPES GÉZA: Egy nyelvtudós emlékezete. (Vers. Gorgó mereng. 1943. Újra: Vajúdó világ. 1954.)

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: Gombocz Zoltán.
(Kortársak. É. n.)

KOVALOVSKY MIKLÓS: Gombocz Zoltán.
MNYTK 91. szám. 1955.

KROMPECHER (KOROMPAI) BERTALAN:
Gombocz Zoltán. Ethnographia-Népelet
XLVI 153—154.

MELICH JÁNOS: Gombocz Zoltán emléke-
zete. Magyar Nyelv XXIII. 65—86.

MÉSZÖLY GEDEON: Gombocz Zoltán.
SzegFüz. 1935. 81.

NÉMETH GYULA emlékbeszéde az Eötvös
Kollégium volt tagjai szövetségének
közgyűlésén (1935. nov. 3.). Szövetségi
Évkönyv XIV—XV. 1936/37. 3—11.

PETZ GEDEON megemlékezése Gombocz
Zoltán haláláról. Akadémiai Értesítő
1935. 383—384.

A. SAUVAGEOT: Zoltán Gombocz und
die Erneuerung der Sprachwissen-
schaft. Uo. 556—559.

A. SAUVAGEOT: Zoltán Gombocz. Revue
des Études Hongroises XVII. Külön-
lenyomat: Bibliothèque de la R.É.H.

SÓTÉR ISTVÁN: Fellegjárás. (Regény)
1939.

SÓTÉR ISTVÁN: Két iskola. (Játék és való-
ság) 1946.

SZABÓ MIKLÓS: Gombocz Zoltán sírjánál.

Szövetségi Évkönyv XIV—XV. 12—14.

ZSIRAI MIKLÓS: Gombocz Zoltán NyK
XLIX. (1935).

N. ZSIRAI: Zoltán von Gombocz. L. 5. sz.
367—375.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- BTLw = Gombocz Zoltán, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. MSFOu XXX. Helsinki 1912.
- CC = Codex Cumanicus (kun nyelvemlék 1300—1350 tájáról)
- EtSz = Gombocz Zoltán—Melich János, Magyar Etymológiai Szótár. Budapest 1914—1944.
- JSFOu = Journal de la Société Finno-ougrienne
- KCsA = Kőrösi Csoma—Archívum
- MNy = Magyar Nyelv
- MNyTK = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai
- MSFOu = Mémoires de la Société Finno-ougrienne
- NyK = Nyelvtudományi Közlemények
- Nyr = Magyar Nyelvőr
- REH = Revue des Études Hongroises

258

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó
igazgatója

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia

Műszaki szerkesztő: Budai Anikó

AK 1544—48 k 7275

Terjedelem: 8,12(A/5) ív

71/72394. Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

A MÚLT MAGYAR TUDÓSAI

Eddig az alábbi tudósokról jelent
meg kötet:

ARANY JÁNOS
BALÁSHÁZY JÁNOS
EÖTVÖS LORÁND
GELEJI SÁNDOR
HERMAN OTTÓ
KODÁLY ZOLTÁN
KORÁNYI SÁNDOR
KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR
MOLNÁR ERIK
SZABÓ JÓZSEF

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST